

Irodalomtörténeti Közlemények
2006. évi 5. szám

MI, FILOLÓGUSOK, ÉS A BIZONYOSSÁG VÁGYA
(Pozitivista kötődéseink egy szakmai vita fényében)

„Bei der oft so tief sich aufdringenden *Unsicherheit* der *Divination* macht sich von Zeit zu Zeit eine krankhafte *Sucht* geltend, um jeden Preis zu *glauben* und *sicher* sein zu wollen: z.B. Aristoteles gegenüber, oder im Auffinden von Zahlennothwendigkeiten – bei Lachmann fast eine Krankheit.”

(„A *divináció* sokszor oly mélységesen feltörő *bizonytalansága* mellett időről időre egy beteges *vágy* érvényesül, az, hogy mindenáron *hinni* akarunk, és *biztosak* akarunk lenni a dolgunkban; például Arisztotelésszel szemben, vagy a számszükségyszerűségek felismerésében – Lachmann-nál ez majdnem kóros.”)

Friedrich Nietzsche, *Notizen zu „Wir Philologen“*

Nem állíthatom, hogy bármilyen értelemben pártatlanul szólok hozzá az ItK 2003/6. számában olvasható *Mi, filológusok* vitához, de nem is azért kérek szót, mert közvetett módon érintve, sőt itt-ott név szerint említve voltam. Érintettségem tudata inkább feszélyez, noha mégsem gátolhatja meg, hogy az egyre több (nyomtatott és elektronikus) fórumon zajló eszmecsere nékem legalább a jelenleg nyilvánosan hozzáférhető részéhez kapcsolódjak, s a Nietzsche-től (és közvetve Szilágyi János Györgytől¹) kölcsönzött című tanácskozást szembesítsem a vita során elfeledett filozófus idevágó gondolataival, melyek egyike, mottóm, épp a *Wir Philologen* megírásához készített jegyzetekből származik.² Kulcsár Szabó Ernő megtisztelő módon hivatkozott rám *A segítség avagy a stigmatizálás „derűje”?* *Kísérlet egy képviselési beszédmód megértésére* című írásában, melyet az eszmecsere weblapján³ olvashattunk, majd az ItK már betördelt korrektúrapéldányának másolataként is megkaptam; mivel azonban e Horváth Iván dolgozatára⁴ válaszoló szövegét (Horváth *Viszontválaszát* megismerve és vitamódszerét kifogásolva) mégsem közölte e folyóiratban, sőt egy írásbeli nyilatkozattal 2004. március 2-án visszavonta az Internetről,⁵ sajnos nincs módom gondolatmenetének engem érintő vagy más (sokkal

¹ SZILÁGYI János György, „*Mi, filológusok*”, *Antik Tanulmányok*, XXXI, 1984/2, 167–197. A címadásról vö. HORVÁTH Iván, *A hermeneutikai ajánlat: Vitaindító kérdések*, *Literatura*, 2004/1, 114.

² Friedrich NIETZSCHE, *Notizen zu „Wir Philologen“* = Uö., *Sämtliche Werke*, kritische Studienausgabe in 15 Bänden, herausgegeben von Giorgio COLLI und Mazzino MONTINARI, München–Berlin–New York, Deutscher Taschenbuch Verlag–Walter de Gruyter & Co., VIII, 24; Friedrich NIETZSCHE, *Gondolatok és vázlatok a Mi, filológusok című korszerűtlen elmélkedéshez* = Uö., *Ifjúkori görög tárgyú írások*, vál. és utószó TATÁR György, ford. MOLNÁR Anna, jegyz. HORVÁTH Judit, Bp., Európa, 1988, 200–201.

³ <http://magyar-irodalom.elte.hu/Arianna/filologia>.

⁴ HORVÁTH Iván, *A hermeneutikai ajánlat*, 106–122.

⁵ <http://magyar-irodalom.elte.hu/Arianna/filologia/ksze.html>.

fontosabb) vonatkozásaihoz hozzászólni. Újfajta médiaelméleti kérdés a papíralapú hordozók korábbi világához képest, hogy az elektronikus nyilvánosságban egy ideig szerepelt, sokak által már letöltött és még birtokolt szöveget hivatalos szerzői visszavonása után vajon létezőként vagy nem létezőként illik-e kezelni. Jelen esetben a szerző tartalmilag nem nyilvánította érvénytelennek visszavont szövegét, sőt minden jel szerint továbbra is egyetért abban kifejtett álláspontjával, hiszen írása visszavonásának egyetlen okaként azt jelölte meg, hogy többé nem lát „különösebb esélyt az eredeti kérdések korrekt megvitatására”;⁶ én mégis a visszavonást tekintem irányadónak, azaz a szóban forgó szöveget kihagyom fejtegetéseimből, a szerzői kívánság nem kötelező, de illő tiszteletben tartásán kívül főként azért, mert utalásaimat vagy idézeteimet nem mindenki tudná eredeti szövegkörnyezetükkel összevetni. (Elméletileg a visszavont írás státusának problémája sokkal bonyolultabb ennél, a visszavonás aktusának jelentése is kérdésesebb, s egyelőre legfőljebb annyi látszik kétségtelennek, hogy az aktus hatálya eleve csak részleges, hiszen a szöveget és sorsát lehetetlen visszamenőleg meg nem történné tenni, s aligha hagyhatnánk ki e vita majdani történetéből.)

Beszédhelyzet: nézetkülönbségeink immunitás, pozitívizmus és követők dolgában

Mivel vitánk beszédhelyzetétől már nem lehet elválasztani, kiindulásul idézem Kulcsár Szabó egy korábbi dolgozatának (saját minősítése szerint „kissé kiélezett”) tételét, mely többek hozzászólását kiváltotta, s bennem is további gondolatokat ébresztett. „Filológia és hermeneutika viszonyának kérdése [...] távolról sem egyazon horizont függvénye az ezredforduló szellemtudományi diszkurzusának hazai, illetve nemzetközi mezőnyében. A hazai irodalomtörténet-írás beteges elméleti »immunitása« folytán filológiánknak, minden megújulási szándéka ellenére, lényegében utóbb is csupán két pozitivista paradigma oltalmában sikerült elhelyeznie – autentikus követőkben sajnos még mindig figyelmeztetően szegényes – praxisát.”⁷ Filológiánk egészéről nem merek nyilatkozni, mert nem ismerem eléggé, de ami a 18. és főleg a 19. századi magyar irodalom újabb filológiáját illeti, annak természetét úgyszólván naponta, tehát elég rendszeresen olvasom ahhoz, hogy véleményt mondhassak róla: lappangó pozitivista előfeltevések és beidegződések csakugyan munkálnak még benne (nem különbözvén ebben a magyar irodalomtudomány többi részétől, szinte bármelyik irányzatától, valamint számos külföldi társától), azonban termékeit már inkább ezek meghaladásának kísérletei jellemzik, és régóta nem dolgozott annyi kiválóan képzett, modern elméletekre is érzékeny, önálló és hiteles művelője e korszak filológiájának, mint éppen manapság. Ezek legjobbjai az utóbbi másfél évtizedben éppen a sokáig szilárdnak hitt pozitivista filológiai adathagyomány ingatagságára és (amire e hagyomány sokáig nem volt tekintettel) elméleti feltevések általi előformáltságára igyekeznek rávilágítani, s bizonyosan nem értenének egyet például azzal, amit

⁶ [Http://magyar-irodalom.elte.hu/Arianna/filologia/ksze.html](http://magyar-irodalom.elte.hu/Arianna/filologia/ksze.html).

⁷ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv elkülönözése: hermeneutika és filológia*, Literatura, 2002/4, 379.

vitairatában Bene Sándor, a régi magyar irodalom kutatója elevenített föl a pozitívizmus egyesek szerint még ma is lehetséges védelmeként. „Lehetne [...] az empiria tényeivel érvelni, és visszakérdezni: ugyan, mi a baj a pozitívizmussal? annak legalább bátran nekivetheti a hátát, aki nem fél a munkától: az elméletész viszont, van neki kételye vagy nincs, mégiscsak az ilyen-olyan filológus által előállított kritikai szöveg alapján okoskodik majd.”⁸ Tudják ugyanis, hogy ma már (régóta) baj van a pozitívizmussal, omlásveszély miatt rendkívül kockázatos nekivetni a hátunkat, s eleve tévútra vivő (mellesleg: pozitívista) elképzelés, hogy a filológus szövegkritikai munkája *után* jönne „majd” az elmélet emberének okoskodása. (Egy ilyen elképzelést vagy bármely más koncepciót igazolásul „az empiria tényeivel” azonosítani megint csak pozitívista beidegződésre vall.) Tisztában vannak azzal, hogy filológiai és elméleti munka viszonyáról előidejűség helyett sokkal inkább egyidejűségben, munkamegosztás helyett kölcsönhatásban tanácsos gondolkodnunk, hiszen a filológus már maga is valamilyen elméleti irányzat előfeltevéseivel és célképzeteivel lát a szöveg megállapításához, s feladatát, tudva vagy öntudatlanul, *ezek szerint* végzi. Önmagában véve igaz, amit Bene ezzel kapcsolatban Hász-Fehér Katalintól idéz: „miközben elméleti sikon minden irányból megkérdőjelezzük a kiadást létrehozó tevékenységet, az »eredmény«, vagyis az így létrejött kiadás használatával hallgatólagosan mégiscsak legalizáljuk azt”;⁹ de nem kevésbé igaz, hogy a kiadás létrehozásával a sajtó alá rendező hallgatólagosan (és sokszor csak öntudatlanul) maga is legalizálja filológiai munkája elméleti előfeltevéseit. Újabban a 19. századi magyar irodalom kutatói egyre több esetben kezdeményezték egy-egy ilyen legalizáció perújrafelvételét, mégpedig mindkét (összetartozó) vonatkozásban, azaz megkérdőjelezvén mind a hagyományozódó szöveg hitelességét, mind a létrehozásához igénybe vett módszerek elméleti előfeltevéseinek érvényességét.

Távol áll tőlem, hogy eszményítsem e tudományos közösség teljesítményét, hiszen a 19. századi magyar irodalom mai filológusnemzedékeinek elméleti tudatosságára többek közt éppen az jellemző, hogy Kulcsár Szabó 2002-ben megjelent bírálatának előzményét önkritika formájában náluk (vagy inkább, ha mondhatom így: nálunk) is megtaláljuk. Milbacher Róbert 2001-ben azzal vezette be Szilágyi Márton *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája* című könyvéről szóló recenzióját, hogy a Kossuth Egyetemi Kiadó irodalomtudományi könyvsorozatának addigi köteteit mint egy pozitívista módszertan elkötelezettjeit mérlegelte, láthatólag méltányosságra törekedve („jórészt olyan értékörző tudományos beállítódásról tesznek tanúbizonyságot, amely az irodalomtudományt a filológiai alapkutatásokra építő, a pozitívista tradíciót jó értelemben követő módszertani mátrixban helyezi el”), de ha megengedte is, hogy a pozitívista hagyományhoz *jó értelemben* is lehet igazodni, rögtön ezután elhatárolódott az irányzat szemléletétől, amelynek tarthatatlan ismeretelméleti előfeltevéseit szerinte már a sorozat köteteinek egységesen fekete-fehér címlapja előre vetíti: „olyan puritán tudományos mentalitásról árulkodik [...], amely minden bizonnyal az ellenőrizhetőség, az igaz–hamis bináris kódoltság, a

⁸ BENE Sándor, *Szövegaktus*, ItK, 2003/6, 629.

⁹ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A filológia diszciplináris helyzete*, Helikon, 46 (2000), 475–476.

releváns–nem releváns kontextus fogalmaiból felépülő tudományos diszkurzus paradigmájában él. Ennek a szigorú tudományként felfogott irodalomtörténet-írásnak egyik rejtett előfeltevése szerint a tudományos mű maga nem szöveggént, hanem egy hosszú kutatási folyamat eredményének *dokumentációjaként* funkcionál. Ez annyit tesz, hogy a mű szerzője, aki nem is igazán szerző, hanem az adatok, tények kényszerítő igazságának közvetítője, egyszerű lejegyző funkcióban, tökéletesen uralni tudja az általa használt nyelvet, és [...] az olvasó számára egyértelmű üzenetként képes továbbítani a felfedett (az önmagát felfedő!) igazságot.” A recenzió egészéből kiderül, hogy itteni visszafogott ítélete ellenére a recenzens mindezt távolságtartással, sőt a pozitivistá előfeltevérend *bírálatának* előkészítéseként említi, s a könyv teljességre törekvő adatgyűjtésében egyértelműen a (részben szándékolatlan) pozitivistá kötődés hermeneutikai *fogvatkozását* véli fölfedezni. „Ez a manapság nagyon is megbecsülendő igényesség azonban igen lényegbe vágó elvárást rejt magában (persze kifejtetlenül), hiszen végső soron azt sugallja, hogy amennyiben módunkban állna valamennyi adat megismerése, a tudás teljes bizonyosságához érkeznénk el. Ez pedig egy meglehetősen naivnak mondható ismeretelméleti elképzelést implikál, amely mindenfajta hermeneutikai problémát kikerülhetően tart, pontosabban egyáltalában nem vesz tudomásul. Természetesen a kötet narrátora sem állítja ezt a tételt (a szerzőről nem is beszélve) [...]. Persze a kérdés ezek után az, hogy a filológiai vizsgálódásokat mennyiben lehet nem hermeneutikai problémaként kezelni, hiszen Szilágyi fogalomhasználatában mintegy az értelmezést megelőző fázisként tételeződik.”¹⁰ Kritikájában Milbacher mind a pozitivismusnak, mind Szilágyi (elismerten kiváló) könyvének igyekezett rámutatni értékeire is, de amit kifogásolt, az elméleti, főként hermeneutikai vonatkozásában bizony feltűnően hasonló ahhoz, amit Kulcsár Szabó vetett az egész mai magyar filológia szemére. S bár Milbacher a könyvnek inkább csak (mindig kockázatosan értelmezhető) implikációiból, mintsem tételeiből tudta elvonni a hibáztatott pozitivistá ismeretelméleti kötődést, sőt olykor a monográfia valamelyik hangoztatott tétele *ellenére* próbálta fenntartani kifogását, recenziója nem felhördüléshez és sértődéshez, hanem továbbgondoláshoz vezetett, ami máris jelzi, hogy a 19. századi irodalommal foglalkozó magyar filológiára aligha lehet érvényes az elmélettel szembeni beteges immunitás diagnózisa.

Más kérdés, hogy e filológiának vagy jeles képviselőinek gyakorlata (a Kulcsár Szabótól idézett mondat kifejezéseinél maradva) „követőkben” vagy éppen „autentikus követőkben” vajon mennyire gazdag, ha pedig szegényes, akkor „figyelmeztetően” szegényes-e, és hogy ez *mire* figyelmeztet. Valaha Németh G. Béla pedagógusként a „hallgass meg, de ne kövess” nietzschei elvét hirdette, a filozófus verseiből is idézve arra biztatott minket, hogy az ő követése helyett a megismerés egyéni, s ha kell, magányos útját járjuk (hogy is kezdődik a *Der Einsame?* „Verhasst ist mir das Folgen und das Führen”), s eközben bíráljuk csak bátran, akár nyomtatásban is, a tőle tanultakat. Azóta idegenkedem a követési hajlamtól, még inkább a követői lelkülettől, és gyakran tapasztaltam, hogy (ha

¹⁰ MILBACHER Róbert, *Szilágyi Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, BUKSZ, 2001/2, 180–181.

szabad nekem is kissé kiélezetten fogalmaznom és elnagyoltan ítélnem) az „autentikus követő” szinte *contradictio in adiecto*: mennél autentikusabb valaki, annál kevésbé követője bárminek vagy bárkinek. Korántsem egyértelmű, még kevésbé lehet magától értetődő, hogy a követők vonulása éppen miről árulkodik; olykor például (hogy megpendísem hozzászólásom alaptémáját) a bizonytalanságérettől való megszabadulás vágyáról, illetve a biztonság, sőt magabiztosság kereséséről; az Essexi Egyetem évenkénti irodalomszociológiai konferenciáira visszaemlékezve az egyik hajdani résztvevő nemhiába utalt nemrég a seregszemlék rituális funkciójának lélektanára: annak idején, végigpillantván tömött soraikon, öntudatlan meglepődéssel nyugtázhatták, hogy ha ennyi érdekes ember gyűlt össze, akkor *okvetlenül* igazuknak kell lennie. („Conferences [...] are essentially anthropological rituals, rites of initiation and solidarity, liturgical affirmations of faith. [...] Hundreds of people came together year after year to transform a major part of the humanities, and looking around the crowded hall it was impossible to believe that all those bright, cool, brilliant, bohemian characters could be wrong.”¹¹) Nem mintha másfelől a követőkben szűkölködőknek volna igazuk, s az elhagyott zászlók alatt csakis mellőzött zsenik és jobb sorsra érdemes ügyek menetelnének. A követők száma sok mindenre, esetenként másra és másra figyelmeztethet, olykor persze az értékkel is arányban állhat.

A *Mi, filológusok* vita 19. századi irodalommal foglalkozó két résztvevője, Takáts József és Szilasi László, jó példa mindezekre: nem állítható, hogy valamiféle, bárki által fémjelzett, készen átvehető módszertan elkötelezettjei volnának, s amennyire látható, tanítványaik is inkább termékenyen vitázó kapcsolatban állnak velük, mintsem nyomdokaikban haladnának vagy fegyverhordozóként, netán testőrként kísérnék őket, ellenfelekkel szemben azonnal köréjük tömörülve vagy harciasan támadó éket alkotva. Személyes tapasztalatom is önállóságukat erősíti meg: eszményeink vagy akár nézeteink alkalmi érintkezésénél jelentősebbek gyakori és mélyreható eltéréseink, azaz nekem ők (nagy örömmre) éppúgy nem követőim, mint akárki másnak, s láthatólag bennük sem teng túl a seregtoborzói becsvágy és igyekezet, hanem inkább a velük értelmesen vitatkozik feltétlen megbecsülése. Látszólag, igaz, hazabeszélek: vitáiratában Szilasi annyira kitüntetően értékeli munkámat, hogy arra már talán csak mély és megilletődött hallgatással volna szabad válaszolnom. Mi több, lefegyverző nagylelkűséggel emlékezik meg hajdani PhD-témavezetői szerepemről, és föleleveníti akkori olvasási módjaink általam kis parabolába foglalt különbségét,¹² mégpedig (parafrázisa kedves humorából láthatóan) felismerve az ad absurdum sarkított tanmese önironikus elemét és tanulsága beleértett viszonlagosságát, holott tanárember erre vajmi ritkán, csak a legjobb esetekben számíthat. (Milyen gyarló, védtelen, mennyire hiányos és kiegészítendő az a kevés, amit egyáltalán mondhatunk; jelentése kibontakozásához mennyire rászorul arra, hogy akihez szólunk, megérezze a mondottak érvényességi határait! „*Pauca sunt, quae dicuntur, sed si illa*

¹¹ Terry EAGLETON, *Memories of Francis Barker*, *The European English Messenger*, volume X/2, Autumn 2001, 14.

¹² SZILASI László, „*Nem ma*”: *Az irodalom küliügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól (Válasz Takáts Józsefnek)*, *ItK*, 2003/6, 746–747.

animus bene exceptit, conualescunt et exurgunt. [...] Tantum, ut dixi, idonea mens capiat illa et in se trahat.”¹³) Csakhogy, szerencsére, álláspontjának kifejtéséhez érve Szilasi már példásan megvesztegethetetlen: tárgyyszerűen, s bár *Argumenta a persona (személyi érvek)* alcímmel, de személyválogató engedmények nélkül számol be arról, hogyan jutott el mai önelvű irodalom-felfogásához és ahhoz illő módszertani meggyőződéséhez, mely immár (hál’ istennek) homlokegyenest szemben áll az enyémmel. Vagyis amikor azt írja, hogy néhány alkalommal alaposan megingattam akkori nézetei „igencsak szerény épület-kéjét”, akkor ezt úgy kell érteni, hogy alapjaiban azért mégsem sikerült megingatnom, annyira legalábbis nem, hogy ijedtében kiköltözött volna belőle. Csak helyeselni tudom.

Hasonló munkaviszonyról tanúskodik, bár máshogyan, Takáts két vitairata,¹⁴ amelyekben név szerint nem fordulok elő, de szemléleti közelségünk helyenként így is nyilvánvaló, sőt meggyőződéseink néhány sarkalatos ponton érintkeznek, olykor kulcsszavakban egybevágunk. Ha módszertana kulturális antropológiai ihletét egy 1999-es tanulmányára hivatkozva ő maga említi,¹⁵ vagy a vita egy másik résztvevője (Bene Sándor) azzal jellemzi, hogy a „befogadás-történetet ő a kultusz kutatás eszközeivel vizsgálja”,¹⁶ akkor nem állhatunk távol egymástól, hiszen 1984 óta valami hasonlóval kísérletezem, s legutóbbi idevágó könyvem címe is erre utalt (*The Romantic Cult of Shakespeare: Literary Reception in Anthropological Perspective*, Macmillan, 1998); amikor módszertani preferenciáiról azt írja, „[n]em az a kérdés tehát, hogy önmagukban, elméleti állításként igazak-e (bár ez is érdekes és fontos kérdés lehet), hanem az, hogy milyen eredményekhez vezetnek az illető tanulmányban”,¹⁷ akkor lényegében azt vallja, amit taktikai agnoszticizmus és funkcionális értékelés kettős elveként több könyvben és tanulmányban fejtegettem; ahol (egy általa itt is hivatkozott, 2002-es tanulmányában¹⁸) az elidegenítés módszeréről beszél, nem járhat messze attól a programtól, mely egy irodalmi kultusz ismerős jelenségeit igyekezett úgy (olyan rokonszenvező kívülállással) vizsgálni, mintha afrikai törzsek viselkedését tanulmányoznánk; amikor egy „holisztikusabb” szemlélet mellett kötelezi el magát,¹⁹ akkor ugyanazzal a műszóval él, amellyel az utóbbi két évtizedben magam is megpróbáltam egymással összefüggésben láttatni a szimbolikus aktusok szövegszerű és rituális változatait, s lehetőleg mindazt, ami az irodalom (és az irodalomtudomány) közösségi használataként történik. Azonban más pontokon (örömmre) számos érdekes eltérés, mi több, jó néhány tanulságos ellentét is mutatkozik nézeteink között, sőt már nyomtatásban is jóízűt vitáztunk ezek némelyikéről. Tudásunk fejlődésének és szellemi kapcsolatunknak, úgy érzem, egyaránt hasznára válik, ha arról tanako-

¹³ SENECA, *Ad Lucilium epistulae morales*, latin–angol kiadás, ford. Richard M. GUMMERE, I–III, London, William Heinemann Ltd.–Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press, 1925–1934, I, 258.

¹⁴ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*; illetve Uő., *Válasz Szilasi László „Nem ma” című írására*, ItK, 2003/6, 729–741, 756–759.

¹⁵ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 732.

¹⁶ BENE Sándor, *Szövegaktus*, 657.

¹⁷ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 733.

¹⁸ TAKÁTS József, *A kultusz kutatás és az új elméletek = A kultusz kutatás kézikönyve*, szerk. TAKÁTS József, Budapest, Kijárat, 2003, 289–299.

¹⁹ TAKÁTS József, *Válasz Szilasi László „Nem ma” című írására*, 759.

dunk, Gyulai gondolatvilágát a republikanizmus politikai vagy a sztoicizmus filozófiai szótárával lehet-e találójában jellemezni, illetve hogy pontosabban miként viszonyult Horváth János társadalomszemlélete a nacionál-darwinizmushoz.²⁰ Módszertani és nézetbeli ellentéteink serkentő hatásához képest alighanem terméketlenebb volna, ha bármelyikünk (mégoly autentikus) követője volna a másíknak.

Takáts és Szilasi vitájának elméleti színvonala önmagában is kérdésessé teszi, hogy a 19. századi irodalom mai filológiájára jellemző lehet-e az elmélettel szembeni kóros immunitás. (Szilasi joggal méltányolja az utóbbi kifejezés szellemes oximoronát, hiszen az immunitás egyébként épp a kórokozókkal szemben érvényesül, immunrendszerünk az egészség feltétele, s így annál tanulságosabb, hogy túltengése már beteges,²¹ ugyanakkor persze a túlérzékenység sem volna feltétlenül egészségesebb, s amikor például egy tudománytörténész a korai német irodalomtudományban túlzott nemzeti érzékenységet, Johann Christoph Gottsched idevágó műveiben pedig a „krankhafte Empfindlichkeit” tüneteit vette észre, a kifejezést aligha szánta dicséretnek.²²) Vitairata elején Takáts látszólag vállalja az elméleti (legalábbis ismeretelméleti) tudatlanság ódiáját, sőt mintha azt sugallná, hogy ezen nem lehet, sőt nem is volna érdemes segíteni. „Az elmúlt évtizedben a hazai irodalomtudományban is érvényesülő elméleti kihívásnak egyik érdekes következménye, hogy gyakran történeti dolgozatokat is ismeretelméleti állásfoglalásra kényszerít. Ezt a kényszert több okból is elutasítom.” Első pillantásra alig valami lehetne perdöntőbb bizonyítéka az (ismeret)elmélet iránti kóros immunitásnak, mint a Takátsnál szokatlanul rideg *elutasítom* igével jelölt háritó gesztus, sőt ha tovább olvasunk, három kifejtett indokában is csak lassan vesszük észre, hogy mégsem egészen erről van szó. Előre kell bocsátanom, hogy szerintem eleve nem szerencsés művelet egy-egy elméleti *kihívásra* adott választ *kényszerrel* azonosítani, szakmánk utóbbi évtizedében pedig nem tapasztaltam olyasféle kényszerítést, mint amelyre ez a háritás utal (még kevésbé olyan előíró világnézeti uralmat, mint amelyet Horváth Iván már egyenesen az előző politikai rendszer ideológiai kényszeréhez hasonlított: „nem tetszik az, hogy jámbor irodalmárok-nak eldönthetetlen bölcséleti kérdésekben állást kelljen foglalniuk. Nem kell. Ahogy a materializmus nálunk kötelező volt, úgy az idealizmus immár nem lehet az. A materializmus uralmának ellentéte nem az idealizmus uralma, hanem a szabadság”²³). Takáts okfejtésének egészével nem tudok egyetérteni, sőt annak széleskörű elterjedését kártékonynak tartanám, részletei azonban jól mutatják, hogy e korszak filológusait még leg-

²⁰ Vö. TAKÁTS József, *Gyulai, emlékezés, kanonizáció = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijarat Kiadó, 2000, 171; DÁVIDHÁZI Péter, „Sine ira et studio”: Toldy Ferenc és a tacitusi eszmény meghonosítása, ItK, 2002/1–2, 53–57; TAKÁTS József, *Megfigyelt megfigyelők = A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*, szerk. RÁKAI Orsolya, Z. KOVÁCS Zoltán, Bp.–Szeged, Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, 2003, 146–148; DÁVIDHÁZI Péter, „Áldjuk a bölcsőt”: Horváth János és egy beszédmód hagyományozódása = *Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, BEZECZKY Gábor, VARGA László, Bp., Gondolat, 2004, 25–36.

²¹ SZILASI László, „Nem ma”, 751.

²² Sigmund von LEMPICKI, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1968², 260–262.

²³ HORVÁTH Iván, *A herméneutikai ajánlat*, 120.

óvatlanabb, sőt leginkább elméletellenes pillanataikban is milyen nagyfokú elméleti tudatosság jellemzi. „Egyrészt az irodalomtörténészek többsége – magamat is beleértve – valójában tájékozatlan a filozófiai viták világában, s ha szövegeiben valamely kortárs vagy közelmúltbeli filozófus »belátásaira« hivatkozik, ezt gyakran úgy teszi, hogy csak nagyon felszínes ismeretei vannak arról, milyen vitákba vagy gondolkodási hagyományokba tartozik az általa idézett »tétel.«” Nyilvánvaló, hogy itt nem az elmélet haszontalanságára, hanem elméleti félműveltségünk veszélyeire figyelmeztet, főleg olyan (a jogban így mondanák: minősített) esetekre célozva, amikor a bajt súlyosbítja, hogy illetéktelenségünknek nem is vagyunk tudatában. Figyelmeztetésnek ez nagyon is megszívlelendő, s bizony *ránk fér*, noha tájékozatlanságunkat nem kell végzetszerűségnek felfognunk, lehet azon segíteni, hiszen az ismeretelmélet nem feltörhetetlenebb dió, mondjuk, a kulturális antropológiánál, amelyet (sokak vérmes reményei ellenére) szintén csak sokéves munkával lehet annyira elsajátítani, hogy ne csak felszínesen idézessünk belőle. (Kérdés persze, hogy *addig* hallgatnunk kell-e, vagy tarthatunk a mostani vita másik résztvevőjével, aki elméleti kártyáit kiterítve megvallja, hogy egy intencionalista filozófiához vonzódik, bár nem merné állítani, hogy ért hozzá.²⁴) „Másképp Gérard Noiriel gyakorlatias érveire hivatkoznék [...]: e francia történész, áttekintve azokat az irányzatokat, amelyek az 1970-es évek legeleje, az ún. ismeretelméleti fordulat óta feltűntek a francia történettudományban, ahhoz a végkövetkeztetéshez jutott, hogy »fel kellene hagyni a valóság és az arról alkotott képzetek közötti viszonyról folytatott vég nélküli vitákkal«, mert lezárhatatlanok és a történeti kutatás gyakorlata szempontjából terméketlenek. Noirielnek talán nincs igaza, amikor terméketlennek ítéli e vitákat, de igaza lehet, amikor lezárhatatlannak tartja őket.” Nem hiszem, hogy itt a „gyakorlatias” szempontra hivatkozás általános távolságtartást sejtetne az elmélettel szemben, sőt az érvelés gyöngegsége szerintem épp abból származik, hogy ha már gyakorlatias, nem eléggé az: egyrészt nem számol kétféle helyzet eltérő követelményeivel, nevezetesen azzal, hogy ha valahol (Franciaországban) ideje lehet is (egy időre) véget vetni a több évtizede zajló ismeretelméleti vitáknak, abból még nem következik, hogy másutt (nálunk) máris be kellene rekeszteni őket; másrészt problémátlanul jóváhagyja a lezárhatatlanság kizáró körülménynek tekintését, holott ez sok további kérdést fölvet. Elvileg miért baj, ha egyes elméleti viták lezárhatatlanok? Mít neveznénk lezárásnak? Hogyan történt, miféle tényezők milyen összhatásaként, s milyen (nyelvi és nem nyelvi természetű) aktusok által, egy-egy jelentős vita lezár(ód)ása (szép kutatási feladat), illetve (elméleti kérdés) mit tekintünk az *érdemi* lezárás ismérveinek, illetve az ilyen lezárhatóság kritériumainak? Valamiféle egyetértés létrejöttét? Megegyezést? Vagy az álláspontok tisztázását, tehát különbözőségük és viszonyuk tudatosítását? Ha például csak az utóbbiakat, akkor az miért volna reménytelen? Egyáltalán: milyen tudománytörténeti, lélektani és más okokból nem tudjuk beérni a lezárhatatlansággal, miért akarjuk mindenáron lezárni vitáinkat? „Harmadrészt úgy vélem, a történeti vizsgálódás olyan gyakorlat, amelyhez – emberi gyakorlataink döntő többségéhez hasonlóan – eleve, többé-kevésbé reflektálatlanul hozzátarto-

²⁴ BENE Sándor, *Szövegaktus*, 700.

zik egy ismeretelméleti álláspont, a realizmusnak valamilyen változata. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy aki valamely gyakorlatban részt vesz, az egyben valamely ismeretelméletben is benne áll.²⁵

Fontos figyelmeztetés, hogy írásainkban mindenképpen ismeretelméleti előfeltevések rejlenek, de sajnálatos, hogy ez itt (a gondolatmenet kiinduló tételének harmadik pilléréként) az ismeretelméleti állásfoglalás kifejtésének *elutasítását* hivatott alátámasztani, vagyis azt sugallja, hogy *elég*, ha reflektálatlanul úgyis áthatja munkánkat az ismeretelmélet, nem szükséges tudatosítva is foglalkoznunk vele. Némileg hasonló ez Takáts másik idevágó tételéhez, mely szerint a színvonalas történeti munkához nem okvetlenül szükséges a történeti előfeltevéseinket tudatosító önreflexió, hiszen Georges Duby is azt nyilatkozta, hogy „történész vagyok, gyakorlom a szakmámat, s nem gondolkodom róla”.²⁶ Azonban ha kikeressük a Takátsnál ezúttal sajnos lábjegyzet (lelőhely-megjelölés) nélkül felbukkanó Duby-idézetet, kiderül belőle, hogy filozófus beszélgetőpartnerének válaszolva a történész korántsem fogalmazott ennyire végletesen. „Ön filozófus, én történész vagyok. Bennem nincs nagy hajlandóság az elméletalkotásra: a mesterségem *művelem*, sokat nem elmélkedem róla.”²⁷ Itt tehát Duby csak a *nagy* elméleti hajlamot és a *sok* elmélkedést tagadja, s ennél többet furcsa is volna elhárítania, hiszen interjúi vagy önéletrajza számos más részében elmélyülten foglalkozik a történetírás módszertani és elméleti előformáltságával, például a tények *konstruálásának* elkerülhetetlenségével, ami érthetővé teszi, miért szakított a pozitivisták történetírásával.²⁸ Mindazonáltal ha (feltéve, de meg nem engedve) nyilatkozata bizonyíték volna is arra, hogy elméleti reflexiók nélkül is lehet kiváló történeti művet írni, ebből nem következik, hogy elméleti reflexiók nélkül több, vagy akár csak ugyanannyi esélyünk van kiváló mű írására, mint azokkal; ha (feltéve és megengedve) igaz is, hogy elméletileg iskolázott szerző is írhat rossz irodalomtörténeti művet (elég példát láthatunk erre), a kiválóságra *ceteris paribus* mégis az elméletileg iskolázott munkának van több esélye. Bármennyire van némi igazság Takáts mindhárom érvében, amellyel elutasítja az ismeretelméleti állásfoglalás szükségességét, maga az elutasítás mindenképpen olyan heves és óvatlan gesztus, amely a fürdővízzel kiönti a gyereket. (A 19. századi irodalom mai filológusai közt sok a kisgyermekes szülő, érteni fogják, mire célzok e szólásmondással.) Nemrég egy akadémiai előadásban Ritoók Zsigmond mutatott rá, hogy a retorika attól kezdve és azáltal vált *technévé*, azaz szakismeretté, hogy Prótagorasz és főként Gorgiasz az 5. század közepén ismeretelméleti alapokra fektette; ugyancsak jelentőségteljes adat, hogy Gorgiasz, mint a szofisták általában, egyfajta szkeptikus, sőt (bár Ritoók nem használta e későbbi műszót) agnosztikus ismeretelméletet hirdetett, amely szerint *az* igazság, ha van, nem megismerhető, beszéd és világ összemérhetetlen, csak vélekedéseink lehetnek (doxa), amelyek eleve bizonyta-

²⁵ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 729–730.

²⁶ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 735.

²⁷ Georges DUBY, Guy LARDREAU, *Párbeszéd a történelemről*, ford. SZILÁGYI Gábor, Bp., Akadémiai, 1993, 34.

²⁸ Vö. még Georges DUBY, *Folytonos történelem*, ford. ifj. BENDA Kálmán, Bp., Napvilág, 2000; vö. GYÁNI Gábor, *Georges Duby: Folytonos történelem*, Századok, 138 (2004), 762–764.

lanok és ingadozók, nincs ellentmondásmentes állítás, s mindezek miatt amit igazságnak tekintünk, az ideiglenes valami, sosem végleges, és csak addig tudhatja megtartani egyetértésünket, amíg retorikai eszközökkel rá nem vesznek minket, hogy valami mást lássunk valószínűbbnek.²⁹ Ha tehát a retorika (mely az irodalomtudomány egyik őse) az ismeretelméleti előfeltevések tudatosításával kezdődött, és ha (tegyük hozzá) később is megbosszulta magát, valahányszor e feladatot szakmánk elhanyagolta, akkor elutasításával ugyan hová, milyen kezdetleges szintre esnénk vissza?

Azonban Takáts elutasító álláspontja már csak azért sem lehet az elmélettel szembeni immunitás tünete, mert ellentétben áll számos nyilatkozatával, amelyek ismeretelméleti megfontolásokról tanúskodnak, sőt (*kényszer* nélküli) állásfoglalásoknak tekinthetők. Vitairata ide vonatkozó lábjegyzetében röviden, de szabatosan meg is határozza, hogy milyen ismeretelmélettel dolgozik: „gyakorlatom olyasfajta állásponthoz illeszkedik leginkább, amit Hilary Putnam »belső realizmus«-nak nevezett. Eszerint a tényekre és megismerhetőségükre vonatkozó kérdés mindig egy adott fogalmi sémán, nyelvi közegen belül értelmes. Amint Putnam írja, »a belső realizmus lényege az, hogy az igazság nem megy túl a használaton«. Javaslat a igazság megfelelés-elméletének realizmusa és a »minden csak nyelv« antirealizmusa közti alternatíva”.³⁰ Nos, aki ezt a lábjegyzetet írta, az minden elhárító gesztusa és háromszoros indoklása ellenére titokban mégiscsak kézbevetett egyet s más az idevágó szakirodalomból és gondolkozott rajta. (Csak azért nem mondom, hogy vizet prédikál és bort iszik, mert tudom, hogy a sört szereti.) Efféle lapangó önellentmondással Takáts is számol saját munkáiban, s mivelénk ritkán látható eleganciával maga hívja föl rá a figyelmet: „Kinyilvánított elméleti vagy módszertani elvek és irodalomértelmezői gyakorlat egyébként is gyakran állnak ironikus viszonyban egymással, könnyen lehet, hogy az én esetemben is.”³¹ Hát bizony, az ismeretelméleti állásfoglalások szükségességének tagadásával némileg ironikus viszonyban áll, hogy Takáts tanulmányaiból számos ismeretelméleti vagy ismeretelméleti vonzatú tételt szedgethethénk össze; amikor például Hayden White és David Carr, illetve Hayden White és Paul Ricoeur vitájában az utóbbiaknak ad igazat, mert szerinte White „alaptalanul tételezi fel, hogy a cselekményesítést a tények értelmezetlen, jelentéstelen halmaza előzi meg”,³² akkor állásfoglalása egyszerre narratológiai, hermeneutikai és – ismeretelméleti. Nemeszser csak futólag érint idevágó problémákat, mintegy épp csak megkóstolván a tiltott gyümölcsöket, s előfordul, hogy érvelésének használna, ha ismeretelméleti előfeltevéseit kibontaná, mint például jelen vitáirátának egyik alaptételénél: „Módszertani erőfeszítéseim jó része arra irányul, hogy elvágjam a vizsgált múltbeli szövegeket vagy cselekvéseket a »következményektől«, »jövőjüktől«, pontosabban attól, amit későbbi értelmezők annak szoktak tekinteni. Ezért irányul figyelmem a szinkrón kontextusokra és

²⁹ RITOÓK Zsigmond, *Költészet és retorika*, előadás a Magyar Tudományos Akadémia *Rétorika az ókorban* című ülészakán, 2004. május 5-én, kézirat, 6–7, illetve a világhálón: <http://www2.mta.hu/nytud/kozgy2004.htm>; W. K. C. GUTHRIE, *The Sophists*, Cambridge, Cambridge University Press, 1971, 51.

³⁰ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 730.

³¹ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 731.

³² TAKÁTS József, *Megfigyelt megfigyelők*, 138, vö. 153.

a szinkrón kontextus szereplőinek önleírásaira, s azokra a nyelvi megnyilvánulásokra, amelyekkel kifejtett vagy kifejtetlen módon önnön gyakorlataikat értelmezték vagy értelmezhettek.³³ Itt számot kellene vetni az egyáltalán nem magától értetődő ismeretelméleti előfeltevéssel, mely szerint múltbeli eseményeket el lehet vágni későbbi értelmezéseik adta jövőjüktől, s meg kellene vizsgálni azokat az érveket, amelyek e feltételezés ellen szólnak; enélkül ugyanis legfőljebb úgy törekedhetnénk célunk megvalósítására, ahogy egy-egy elérhetetlen eszményt akarunk megközelíteni; az ilyen törekvéseinknek is van (másféle) értelme, de jó tudni, mire számíthatunk. Ugyanígy fontos ismeretelméleti problémaszövevény marad kibontatlan, amikor Takáts (Gadamerrel szemben) megkérdőjelezi saját történetiségünk megismerésének esélyét: „Kétségeim vannak az iránt is, képes lehet-e egyáltalán valaki számot adni önnön történetiségéről. Az írása viszont számot ad róla. [...] A történész történeti feltételezettsége számbavételének reflektív vagy reflektálatlan munkáját eszerint eljövendő értelmezők végzik el – a hatástörténet maga.”³⁴ De hát akkor írásainkból mások később megtudhatják, amit mi magunk nem? Miért ne lehetnének képesek történeti feltételezettségünk megismerésére legalább azáltal, hogy mi is elolvassuk, amit írtunk? (Mellesleg: miért érdeklődik Takáts leginkább az egykori szereplők „önleírásai” iránt, leválasztani próbálván őket a későbbi értelmezők szövegeiről, ha egyébként ennyire bizalmatlan irántuk, mégpedig épp önismeretük vonatkozásában?) Ilyen (nyitott) kérdések, a megismerhetőség sokszázados ismeretelméleti alapkérdéseinek leszármazottai maradhatnak homályban, ha nem tartjuk magunkat illetékesnek arra, hogy érdemben foglalkozzunk velük, s azt hisszük, sikerülhet kikerülnünk őket. Az ismeretelmélet elutasítójának vagy bátrabban kellene bort (na jó, sört) innia, miközben vizet prédikál, vagy inkább (mint Hamvas teszi *A bor filozófiája* lapjain) bort kellene prédikálnia a tévelygőknek. Sőt akár prédikáció nélkül is meggyőző lehet ivása, mert ha az kellőképp ihletett, elmélyült és kitartó, akkor magáért beszél és a jó példa erejével térít...

Szöveg vagy/és környezet: Takáts és Szilasi vitájának alapkérdéséről

Ha meghatározzuk, hogy egy vitának a felek (kifejtett vagy hallgatólagos) megállapodása szerint eredetileg mi volt a témája, célja és tétje, ezáltal még korántsem merítettük ki, hogy szövegeik olvasása utólag miért (mi mindenért) lehet tanulságos, sőt olykor ezáltal csak lehetővé tettük annak bemérését, hogy a vita érdemi hozamából mi és mennyi esett már kívül a közös célkitűzésen. Számomra Takáts és Szilasi vitájának jelentősége nem merül ki az általuk központiként tárgyalt dilemma felvetésében, noha eredeti vitakérdésük egész diszciplínánkat érinti: saját tárgyú, önelvű, mégpedig kizárólag szöveg- és retorikai lényegű irodalomtudományt műveljünk-e, vagy az életközegükben és használatukban vizsgált szövegek tágabb hatáskörű, ezért másnemű (nem kizárólag szö-

³³ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 732.

³⁴ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 735.

vegszerű) jelenségeket is vizsgáló tudományát, mely teljesen nem különíthető el a művelődéstörténeten vagy társadalomtörténeten belül, lemond a szövegközpontúságról (arról, hogy központjában szövegek legyenek, sőt hogy egyáltalán legyen középpontja), és esetleg nincs is saját (vagy legalábbis egyneműen saját) tárgya. Ehhez a tárgyi dilemmához társul egy időbeli is: a múlt szövegeinek történeti megértéséhez az egykorú hajdani életkontextus fontos csupán, s ezek együtt a későbbiektől elválasztva vizsgálandók (és vizsgálhatók), vagy a későbbi fejleményekkel összefüggésben, amelyektől a múltat nem szabad (vagy/és nem lehet) elválasztani. Némileg egyszerűsítve kettejük árnyaltabb válaszait: Takáts a tárgyat tágan, az időt szűken határolná körül, Szilasi a tárgyat szűken, az időt tágan; alighanem e két álláspont viszonyára utal Szilasi, amikor azt mondja, sejtése szerint nézeteikre valamiféle „khiasztikus komplementer jelleg jellemző – egy bennünket meghaladó instancia árnyékában”.³⁵ Mindketten a saját meggyőződéseikről beszélnek, s ha jól értem, bármennyire érvelnek választásaik mellett, nem próbálják, nem is szeretnék az irodalomtudomány egészét az általuk üdvösnek gondolt határok közé terelni. Igaz, meggyőződéseik olyanok, hogy azokhoz híven ezt nem is tehetnék: ha Takáts komolyan veszi (márpedig komolyan veszi) az általa is hangoztatott elvet, miszerint a módszertannak elsősorban hozama számít, nem pedig attól függetlenül, általános érvényű igazsága, akkor ő sem hihet alapvető vitakérdésük egyetemes megválaszolásának feltétlen szükségességében; ha Szilasi, mint állítja, csak ideiglenesen hárítja el az ellenkező nézetet, mondván, hogy egyelőre (ma még) nem volna időszzerű elfogadnia, és sejtetve, hogy egyszer talán majd megteszi, akkor maga sem hihet (láthatólag nem is hisz) az általa védett álláspont kizárólagos helyességében. De akár elveiknek, akár vérmérsékletüknek, akár kulturáltságuknak köszönhetjük, mindenképp figyelemre méltó, hogy amit vitájukban hallunk, az üdítően eltér a kényszeres fölénybizonygatás (mifelénk sajnos gyakran hallott) hangjától.

Takáts és Szilasi alapkérdésével, hogy milyen szűken vagy tágan határoljuk körül vizsgálódásaink tartományát, naponta szembekerülünk munkánk kis döntéseiben, azonban ezek mindegyike legfőljebb helyhez és időhöz kötött választ igényel, nem általános érvényűt. Csupán ezekről kívánok beszélni, mert bár a rendszerváltozás óta, az utóbbi másfél évtizedben nagyarányú módszerjavaslatok korát éljük, még gondolatban sem szívesen szabnám meg a hazai irodalomtudomány egészének időszzerű programját, még kevésbé írnám elő, hogy mivel kellene, vagy akár csak mivel volna érdemes foglalkozni; egyáltalán: inkább kísérletet szeretek tenni a magam kockázatára, mintsem javaslatot mások számára. (Nem általában vitatom persze az utóbbi értelmét, s nem kifogásolom, hogy Takáts vitáiraiban is nagy szerepet kapnak a javaslattevés rendkívül komolyan vett aktusaira való hivatkozások: fontosnak tartja leszögezni: „írásaimban nem egy módszerjavaslattal állok elő, hanem többel”;³⁶ amikor Szilasi kifejti, hogy „olyan elméleti javaslat pedig egyáltalán nincs is, amely igazán szervesen illeszkedhetne a honi gyakorlatokhoz”,³⁷ Takáts megvallja, hogy ezt volt a legfájdalmasabb olvasnia, ugyanis

³⁵ SZILASI László, „Nem ma”, 754.

³⁶ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 731.

³⁷ SZILASI László, „Nem ma”, 752.

Nyolc érv című dolgozatában épp ilyen „elméleti javaslatokat” foglalt össze, a kultuszku-
tatásról szóló tanulmányában pedig ezeket „további javaslatcsomagokkal” egészítette ki,
időközben „mások is előálltak hasonló javaslatcsomagokkal”, mi több, „akár öt évvel
ezelőtti, antropológizáló irodalomtörténet-írásra tett javaslatom, akár a *Nyolc érv*, akár a
kultusz kutatás-tanulmány fogadtatása arról tanúskodik, hogy *szűkebb* szakmám többé-
kevésbé saját gyakorlatához illeszthetőnek ítélte ezen javaslatokat”.³⁸) Szerintem elegendő,
ha az ember magának javasol, de azt ki is próbálja, kísérletei irányával saját érdeklő-
dését követi, azaz rábízta magát kíváncsiságára, amikor azon kapja magát, hogy nem
elégitik ki az éppen szokásos irodalomtörténeti feladatok; az sem baj, ha módszertani
fedőnevet, főleg irányzati címkét, utólag találunk egy kísérlet jelölésére, vagy akár mások
adnak neki, akik már nálunk tisztábban látják, mit csináltunk.

Munkáim során rendre azt tapasztaltam, hogy a kutatás logikája (kezdetből vagy
előbb-utóbb) túlvissz a szövegeken és a nyelvi elemzésen, noha máshogy a kultusz történe-
ti, máshogy a kritikátörténeti, s máshogy a tudománytörténeti témáknál, sőt az egyes
esetekben ezeken belül is más-másféleképpen. Elvileg ugyan az irodalomtudomány ha-
táskörébe tartozónak vélek mindent, ami a legtágabban értett irodalmi jelenségvilág
körébe tartozik, beleértve nemcsak a szövegeket (szövegváltozatokon át vezető létrejöt-
tükkel, nyelvi, retorikai, esztétikai stb. szerkezetükkel, műfajukkal, konvencióikkal, hatá-
sukkal stb.), hanem mindenkor i életközegüket (szerzői, olvasói, kritikusai, tudósai,
könyvkiadói tevékenységével, intézményeikkel, érintkezési formáikkal stb.), de a gyakor-
latban ezen a jelenségvilágon belül minden konkrét kutatási tervnek meglehet a maga
tisztázott tárgya, anyagválogatási elve, elmélete és módszere, s itt már feladata válogatja:
bizonyos esetekben érdemes tágabbra, máskor szűkebbre húzni szemhatárainkat, eközben
lehet nyelvi, lehet nyelvi és nem nyelvi, vagy lehet akár túlnyomórészt, sőt esetleg tisztán
nem nyelvi jelenségekre összpontosítani, anélkül, hogy okvetlenül kilépnénk az iroda-
lomtudomány köréből. (Más kérdés, hogy tudnunk kell elviselni, ha időnként egyesek
fensőbbeségesen azt mondogatják, ez nem irodalomtudomány, eltévelyedésnek vagy leg-
jobb esetben periférikusnak nyilvánítják, amit csinálunk, netán olyan más irányú vonat-
kozásokat kérnek számon, amelyek bevonása az adott feladat elvégzésével nem férhetett
össze. Mindig lesznek jól értesültek, akik biztos forrásból tudni vélik, mettől meddig tart
éppen, vagy akár eredendő lényege szerint, a mi szakmánk, de nem szabad, hogy ezek
ítélkezése elveggye kedvünket választott feladatunktól.)

Takáts és Szilasi alapvető vitakérdését tehát csak egy adott feladatra nézve érzem vá-
lasztásra kényszerítőnek, nem általános érvénnyel. Szilasi (mint ő nevezi: „szégyenlős
formalista”³⁹) meggyőződése, miszerint az irodalmi művek lényegében nyelvi-retorikai
természetűek, értelmezésükhöz tehát elegendő Lausberg retorikáját és legföljebb még a
Történeti-etimológiai szótárt használni segédeszközzül, sok esetben védhető lehet, de
számolnunk kell olyan fajtájú (és főként: célú, funkciójú) értelmezésekkel is, amelyekhez
külső történeti adatokra is rászorulunk (bizonyos műfajoknál gyakran már a megszöla-

³⁸ TAKÁTS József, *Válasz Szilasi László „Nem ma” című írására*, 759.

³⁹ SZILASI László, „Nem ma”, 747.

lasmód retorikai elemzése túlvisz a műbe írt fiktív beszédhelyzeten és óhatatlanul érinti a szöveg keletkezéstörténeti körülményeit), továbbá az irodalomtudományon belül számos más feladatunk is lehet a műértelmezés mellett, ha nem is teljesen függetlenül attól, s ezekhez másfajta segédeszközre van szükségünk. Eppen ezért lehet olykor kérdéses, amit cikke egyik mottójaként Szilasi látszólag kikezdetlen logikával, szinte tautológiának beillően javall, hogy ti. ha szöveget akarunk beverni, használjunk kalapácsot; az irodalomtudomány egészének a szögbeverésnél összetettebb feladatköre van, többféle műveletet és esetenként hozzá való szerszámot igényelve, nemhiába hasonlították oly sokan (Toldy Ferencről egészen Horváth Jánosig) a köfejtés és házépítés együtteséhez, sőt (hogy magam is az *Argumenta a persona* tárházából válasszak érvet) nemhiába szorgalmazta hajdani tanulmánykötete címében Thoreau-t idézve maga Szilasi is, hogy ne engedjük át az ácsnak az *építkezés* örömét.⁴⁰ (De akár a szögbeverésnél maradván is: annyi-féle alakú és anyagú felületbe akarhatunk beverni annyi-féle méretű és formájú szöveget, hogy aligha tudjuk mindegyiket kalapáccsal elvégezni; létezik például szögbelövő gép is, jómagam pedig, a nemrég politikusi finomsággal „panel-proletariátus”-nak titulált réteg egyede, tudnék mesélni a feladat lakótelepi sajtóságairól...) Itt kell számat vetnem Szilasi *ad hominem* ellenvetésével, miszerint egykori állításomtól eltérően voltaképp magam is szövegolvasásból indulok ki, s értelmező sejtéseim eközben ébresztenek rá a szövegekhez kapcsolódott nem-nyelvi (rituális) események jelentőségére;⁴¹ el kell ismer-nem, hogy igaza van, ugyanis több esetben valószínűleg így történhetett. Egy számomra sorsdöntő esetben bizonyosan így volt: világosan emlékszem, hogy az irodalmi kultusz-képződés nyelvi és cselekvésszerű megnyilvánulásainak kölcsönhatására és együttes értelmezésük szükségességére 1984-ben *A magyar Shakespeare-tükör* című szöveggyűjtemény olvasása közben jöttem rá, amikor feltűnt nekem, hogy a Shakespeare-drámákról gyakorta kevés érdemlegeset mondó szövegek közvetve milyen sokat elárulnak más dolgokról, s elemezni kezdvén előbb e szövegeket, majd az általuk leírt vagy csupán említett események cselekvésmintáit, hamarosan rájöttem, hogy önkéntelenül miről tudósítanak: szerzőik vallási igényeinek áttételes működéséről. De hát bármiből indulok ki, számomra inkább az a lényeges, hogy előbb-utóbb oda érkezem, ahol *már nem* (csak) szövegeket, hanem másféle szimbolikus aktusokat (is) kell elemezniem.

Tapasztalataim szerint ez a kritikátörténeti, valamint a tudománytörténeti kutatások esetében is így történik (legalábbis velem), még ha ezek a szorosán vett nyelvi elemzésen más-más mértékben és irányban vezetnek is túl. Bár a kritikák eseménytörténeti és intézménytörténeti kontextusával viszonylag kevesebbet foglalkoztam, a vizsgálat tárgyául választott kritikai szövegek elemzése maga is olyasmire irányul, ami nyelvi jellege ellenére voltaképp már túl van a nyelv szavain: a kritikátörténetben ugyanis a kritika (szerintem) lényegi műveletéhez, a normatív értékelés és értékelő normaképzés együtteséhez igazodva a kritikai normahasználatot, a normaképző számonkérés aktusait vizsgálom, a normák pedig, bármennyire nyelvben jönnek létre és nyelvben élnek, nem kötődnek

⁴⁰ SZILASI László, *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét (ancient rhétorique)*, Bp., József Attila Kör–Pesti Szalon Könyvkiadó, 1994.

⁴¹ SZILASI László, „Nem ma”, 746–747.

kizárólagosan egyetlen konkrét nyelvi alakjukhoz sem, mert lényegüket tekintve *nem azonosak* az őket kifejező szavakkal. Például azt a sokat hangoztatott normát, miszerint a költő győzze le saját meghasonlását, azaz jusson el, és olvasóját juttassa el a kiengesztelődésig, a 19. századi magyar kritikákban részben hasonló, részben különböző megfogalmazások egész seregével fejezték ki, s ezek nyelvi elemzése nemcsak különbségekre világít rá az egyes kritikusok szemlélete között, hanem egyúttal láthatóvá teszi a különböző megfogalmazások lényegében közös normahasználatát; innen kiindulva, tehát az egykori kritikai szövegek poétikai és világnézeti normakészletét és normahasználatát elemezve sokkal mélyebb betekintést kaphatunk a korabeli kritikai tevékenység legsajátosabb működésébe, mint amelyet ugyanezen kritikák merőben nyelvi elemzése nyújthatna. Bár egy igazán szakavatott retorikai elemzésnek a beszédhelyzet és beszédfunkció sajátosságainak figyelembevételével elvileg végül ugyanúgy el kellene jutnia a kritikai nyelvhasználat egyediségéhez, mint ahogy a normaelemző módszer eljut, szerintem a kritikátörténetben taktikai hiba lenne a kritika normái és normahasználatára helyett közvetlenül a kritika nyelvét választani a vizsgálat végső tárgyául, s ezek elemzésével közvetlenül és kielégítően megragadhatónak hinni a kritikai szövegek által végzett tevékenység sajátos lényegét. Egy bő évtizede nem egészen jogtalanul bírálták az *Irodalomtudomány és kritika* sorozatot azzal, hogy egyes szerzői mondhatni egészében megfeleledkeztek a kritikák nyelviségéről, de tegyük hozzá: nem kisebb hiba volna arról megfeleledkezni, hogy a kritikák a nyelvet *mire* és ezért milyen *sajátos* módon használják. „A kritikátörténet [értsd: az említett könyvsorozat] eddigi részeinek kiválósága is inkább eszmetörténeti vonatkozású, kevésbé jut szóhoz bennük a kritika végső szókincsének elemzése. Olykor szinte az lehet az olvasó érzése, mintha a kritika nem szavakból állna, de a nyelv mögött rejtőző lényegét alkotna.”⁴² Tapasztalataim szerint azonban a kritika *végső* szókincse más természetű, mint szövegeinek (köznapis értelemben vett) szókincse, már csak részben esik egybe a szavakkal, amelyekből a kritikai szövegek állnak, bár nem független ezektől a szavaktól, s még kevésbé alkot (misztikus, vagy akár csak metafizikai értelemben) mögöttes lényegét; sőt, ahogy a normák rendje, úgy a normák használata sem egészen azonos a szavakéval. Ha a kritika végső szókincse, azaz (szerintem) normakészlete és annak használata helyett közvetlenül a szókincset vizsgálnánk, vagyis csupán azt, ami másféle szövegekkel közös benne, egy olyan különbségtől tekintenénk el, amely nélkül a kritikai nyelvhasználatnak éppen legsajátosabb jellemzői válnának láthatatlanná. Ha, mondjuk, az álmok fajtáit akarnánk osztályozni, megfigyelt és megfigyelhető különbségekre volna szükségünk, s nemigen segítenénk magunkon azzal a minden különbséget elmosó gondolattal, hogy minden, maga az élet is, álomszerű. Nekem a határainkon túli kritikátörténetek közül is azok tűnnek viszonylag jobbnak, amelyek a normahasználat elemzéséből indulnak ki, vagy kritikai elvek elemzésével próbálják egy szemlélet sajátosságát megragadni, mint Rolf-Peter Carl 1969-ben megjelent (kissé talán szürke, de rendkívül hasznos) Gervinus-monográfiája (*Prinzipien der Literaturbetrachtung bei*

⁴² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalomértés korszerűsége: Gondolatok az irodalomkutatás helyzetéről*, Nappali Ház, 1992/2, 75.

Georg Gottfried Gervinus), bár ezek közt is akadnak gyengébbek, s egyáltalán nem biztos, hogy mindig csak mi tanulhatnánk szerzőiktől, és sohasem fordítva. Ugyanakkor mindaz, amit erről mondtam és még mondhatnék, voltaképpen egy bizonyos 19. századi kritikátípus vizsgálatának módszertani tanulsága, és ugyanezen kritikátípus vizsgálatát hivatott kiszolgálni, mivel pedig ez a kritikátípus erősen normatív, nem biztos, hogy amit állítok, az más, kevésbé normatív kritikátípusok esetében is érvényes. S persze a 19. századi magyar kritikát, beleértve Arany Jánosét, számos más módszerrel is érdemes volna egyszer vizsgálni, sőt önkritikusan megjegyzem, hogy ezek némelyike pótolhatná a normaelemző módszer lényeges hiányait, rávilágítva például az egyes kritikáknak mint önálló írásműveknek beszédhelyzetére, alanyuk, címzettjük és tárgyuk megformálására, elbeszélésmódjukra és érvelési technikáikra, végül mindezek által a kritika műfajának korabeli alakváltozataira, azok mintáival, keletkezésével, funkcióival és hatásaival együtt. Igaz, ha ezekre figyelnénk, sok minden homályban maradna abból, amihez csak rendszeres normafeltárással férközhetünk közel. (Önámítás, manapság sajnos nem ritka, azt hinni, hogy módszerünk mindenre képes és ezért különb másokénál; előbb-utóbb kiderül, hogy valamit valamiért.)

Hasonlóképpen vezet túl a merőben nyelvin (engem) a tudománytörténeti kutatás, de készséggel elfogadom, ha valaki belül marad a nyelvi összehasonlítások világán. Például Toldy befejezetlenül kiadott Kazinczy-monográfiáját nemcsak mint tudományos nagyelbeszélést vizsgálom (irodalomtörténeti koncepcióját, tudományos módszerét és nyelvét), s nemcsak az irodalmi kánont alakító értékítéleteit, hanem az 1859-es Kazinczy-centenárium szertartásrendjében betöltött funkcióját is, vagyis nyelvi megalkotottságán részben már túlmutató szimbolikus cselekvésként, de jogosnak tartanám, ha valaki ezt a monográfiát, mondjuk, az irodalomtörténet-írás egyik műfajának nyelvére és elbeszélésmódjára szorítkozva vizsgálná. Ugyanígy elfogadom, hogy Horváth János egykori (1922) Petőfi-könyvének zárómondatát („Áldjuk a bölcsőt, mely magyarrá ringatta”) többféle, azaz szűkebb vagy tágabb kontextusban lehet érvényesen értelmezni, például nemrég egy tanulmány joggal vizsgálhatta az irodalomtörténeti kánonalakítás szempontjából mint egy tudatosan Aranytól vett és „alig rejtett versidézet”-et,⁴³ de nem kevesebb joggal állíthatom összefüggésbe ezen kívül további verses és prózai szövegelményeivel is, sőt a nyelvi elemzés kereteiből részben már kilépve vizsgálhatom egy nyelvi és rituális hagyomány szövegei között, amelyek a zsoldároktól a tudósi emlékbeszédekig számos műfajba tartoznak (Beöthy és Négyesy egy ünnepség keretében Horváth zárómondatához hasonló szavakkal és *gestussal* áldotta a bölcsőt, mely Toldyt magyarrá ringatta), sőt értelmező összefüggésbe hozhatom az öreg Toldy elutasított, de leletértékű akadémiai javaslatával, amely az akadémiai ülések első napirendi pontjává akarta tenni gróf Teleki József emlékének megáldását.⁴⁴ (Ennek a jegyzőkönyvben rögzített szövegű áldásnak rituális beszédaktusként való elemzése az akadémiai ülések ünnepi kontextusában érdekes összehasonlítást kínálna az iskolai ünnepélyen szavalt, illetve templomban énekelt

⁴³ FRIED István, *A szellemi élet tragédiája és a korszakos jelentőség között: Horváth János Petőfi-alkatvizsgálatához*, It, 2004/1, 72–74.

⁴⁴ DÁVIDHÁZI Péter, „Áldjuk a bölcsőt”, 26–36.

Hymnus áldásának beszédaktusaival, lehetővé téve a szakralizálódás fokozatainak és a ritualizálódás fajtáinak megkülönböztetését.) Bármilyen tanulságos megfigyelni, hogy a nyelvi esemény retorikája egy ünnep kultikus rendjében nem-nyelvi (rituális/cselekvésbeli) eseményekkel szövődhet össze, ebből mégsem következik, hogy ne volna hasznos mint nyelvet vagy nyelvhasználati módot akár önmagában is elemezni. Noha szerintem a nyelvi esemény végső soron talán *sohasem* szorítkozik nyelvi alkotórészére, s teljesen arra redukálva gyakran érthetetlen volna, rajtunk múlik, hogy egy-egy elemzés erejéig azt tegyük meg a vizsgálat végső tárgyának. Valamit ugyanis mindig nekünk kell *megtennünk* annak, már csak azért is, hogy anyagválogatási kritériumunkat (a releváns adatok jellegét és ismérveit) meghatározhassuk; ebből a gyakorlati szempontból igenis fontos egy-egy kutatási feladatnál újragondolnunk, hogy az adott munka sajátosságaihoz igazodva éppen mit tekintünk az irodalomtudomány feladatának, és ilyenkor nemigen segítenék magunkon azzal, hogy azt mondanánk, tevékenységünknek nincs sajátlagos lényege. A *sajátlagos* lényeg egyes esetekben kiterjeszthető az irodalommal kapcsolatos társadalmi viselkedés egész jelenségvilágára, s egy (irodalom)tudomány-történeti kutatás tematikájában akár (mondjuk) a reformkori tegeződés vizsgálata is lényegesnek, sőt nélkülözhetetlennek bizonyulhat, de persze nem önmagáért, s mindig fontos tudni és szem előtt tartani, hogy éppen miért.

Egy vallomás nyomában: Szilasi sakkpéldájának nietzschei lélektana

Már a felek által központinak tekintett dilemma megítélése sem független a vita számomra legérdekesebb melléktémájától, melyet abban a kérdésben foglalhatnánk össze, hogy mit kezdjen a filológus saját emberi természetének azzal a hajlamával, amely a bizonyosság, főleg a végső megbizonyosodás keresésére ösztönzi. Az irodalomtudomány mibenlétére vonatkozó alapkérdésük megválaszolásának *módjában* feltűnik, hogy míg Szilasi a maga választását egyértelműen ideiglenes megoldásként ajánlja, Takáts a magáét ideiglenesként *vagy véglegesként*,⁴⁵ s e különbségben valószínűleg nem csupán tudománytörténeti megfontolások játszottak szerepet (egyikük sem látszik az egyirányú tudományfejlődés feltétlen hívének), hanem az is, hogy egyikük itt lehetségesnek tart végleges megoldási javaslatot, másikuk inkább változandóságban gondolkodik. Szilasi egy érvelésbe illesztett vallomása sokat elárul idevágó gondolatai és érzései előtörténetéről. Azzal vitatkozván, hogy a történésznek ki kellene iktatnia jelenét a múlt megértéséből, és nem kell (sőt nem is lehet) számot vetnie önnön történeti feltételezettségével, hanem csak majd az utókor fogja azt megállapítani és minősíteni, Szilasi megvallja, hogy egy jelképértvényű játékban valaha ő is az érték utólagos kiderülésének bűvöletében élt, a jövő igazságtevésére várva, állandó halasztólagosságban, amelyet nehezen viselt. „Beismerem, engem is sokáig bosszantott, hogy (példának okáért) egy sakkjátszma során egy adott lépés minősége, értelme és jelentősége állandóan újraértékelődik a játszma későbbi

⁴⁵ TAKÁTS József, *Válasz Szilasi László „Nem ma” című írására*, 759.

alakulásának függvényében, s hogy ezen átértékelődés következtében maga a kérdéses lépés is újraértékeli az öt megelőzőket, s gyakorta az utána következőket is. Mindig vártam a játszma végét, ahol végre minden lépés elnyeri az öt megillető végső helyet, értelmet és rangot. Ma úgy látom, hogy ez a helyzet nem gátja, bosszantó akadálya, hanem kizárólagos közege a sakklépések értelmezésének és minősítésének. Ha egy adott lépést kiemelünk a játszma menetéből, tökéletesen érthetlenné, gyakorlatilag nemlétezővé tesszük azt. [...] Annak pedig csak örülhetünk, hogy (ellentétben a sakkjátszmákkal) az irodalmi játszmák sohasem érnek véget, s hogy a szövegek emiatt mindig megőrzik képességüket [...] a folyamatos járkálásra és zsidongásra [...]”⁴⁶ A múlt elkülönített megismerésének programja elleni érvelésként ez az okfejtés (önmagában véve) talán túl sokat bíz az analógia meggyőző erejére ahhoz, hogy igazán hatékony lehessen, személyes fejlődéstörténetként azonban jól példázhatja, hogyan juthatunk el a végső bizonyosság vágyától a változás örök lezárhatatlanságának igenléséig, s hogy ez szorosan összefügghet tudományfogalmunk és feladatértelmezésünk alakulásával.

Mindez első olvasásra Saussure sakkhasonlatát juttathatja eszünkbe, már csak azért is, mert az irodalom „külügyeit” említve és a nyilván odaértett „belügyeitől” való elválaszthatóságát hangoztatva Szilasi terminológiája szintén emlékeztet Saussure-ére, aki a nyelveljődés „külső” jelenségeit elválasztandónak tartotta a „belsőktől”,⁴⁷ s bár mást és mást értettek belsón (Saussure a nyelv rendszerszerűségét, Szilasi az irodalom retorikai természetét), mindketten *azt* tekintették lényegibbnak. Mivel azonban Szilasi sakkhasonlata szerint az irodalmi fejleményt újabb és újabb következők mindig átminősítik, s azoktól elválasztva, a játszma menetéből kiszakítva (tehát önmagában) az nem is lenne minősíthető, a sakk-analógia használata nála már itt érdekesen eltér Saussure-étől, sőt mondhatni ellentétes vele. Ebben a vonatkozásban Saussure-höz inkább Takáts álláspontja áll közel, aki ugyan saját megismerői törekvését nem a jelen, hanem a múlt elszigetelésének kísérleteként jellemzi, a „szinkrón” szót is múltbeli egyidejűsége érti, de az elválasztás műveletét szintén lehetségesnek és kívánatosnak tartja. („Módszertani erőfeszítéseim jó része arra irányul, hogy elvágjam a vizsgált múltbeli szövegeket vagy cselekvéseket a »következményektől«, »jövőjüktől«, pontosabban attól, amit későbbi értelmezők annak szoktak tekinteni. Ezért irányul figyelmem a szinkrón kontextusokra és a szinkrón kontextus szereplőinek önleírásaira, s azokra a nyelvi megnyilvánulásokra, amelyekkel kifejtett vagy kifejtetlen módon önnön gyakorlataikat értelmezték vagy értelmezheték.”⁴⁸) Saussure a sakkjátszma pillanatnyi állását és egész menetét (a szinkrón és diakrón nyelvészeti vizsgálatok megfelelőiként) egymástól elválaszthatónak tekintette, hangoztatván, hogy a sakkjátszma állásának megítélésében éppúgy nincs előnyben az, aki ismeri az addigi lépéseket, mint ahogy a nyelv múltjának megismerése, bármennyire fontos lehet egyébként, nem nyújt előnyt jelenének megismerése szempontjából.⁴⁹ Ezzel

⁴⁶ SZILASI László, „Nem ma”, 750.

⁴⁷ Ferdinand de SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, közzétette Charles BALLY, Albert SECHÉHAYE, Albert RIEDLINGER, ford. B. LŐRINCZY Éva, Bp., Gondolat, 1967, 39–42.

⁴⁸ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 732.

⁴⁹ Ferdinand de SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, 115–116.

szemben Szilasi általános tételként vallja, hogy a múlt megismerése tanulságokkal szolgál a jelen teendőire nézvést,⁵⁰ és éppen azt tagadja a maga sakk-analógiájával, hogy az irodalom múltbeli fejleményeinek minősítése függetleníthető volna a későbbiekétől, vagy hogy jelenének minősítése függetleníthető volna jövőjétől. Nemcsak elfogadja már, hogy ez az állandó utólagos és visszamenőleges átminősítés rendjén való, hanem a maga sakk- emlékével szemlélteti, hogy ezt a későbbiektől függést, átmenetiséget, végső nyugvópontra nem jutást is meg lehet szokni, sőt szeretni. Szilasi itt kiemel valamit, ami Saussure-nél elsikkad: a nyelvész ugyanis a nyelvfejlődés és a sakkjátszma hasonlatának érvényét csak azzal a megszorítással korlátozta, hogy a sakkjátszmában minden lépés tudatos megfontolás eredménye, a nyelvi változások azonban szándékolatlanok és véletlenszerűek,⁵¹ érdekes módon nem vette tekintetbe azt a különbséget, hogy egy nyelv fejlődésének (amíg beszélői élnek) nincs vége, holott a sakkjátszmának van. Szilasi felmutatja ezt a különbséget irodalomfejlődés és sakkjátszma között, és (ma már) örülni tud annak, hogy csak a sakkjátszmában lehet eljutni az utolsó, minden addigi átértékelődést berekesztő lépéshez, az irodalomfejlődésben nem.

Nyilván tovább gondolkozhatnánk Szilasi sakkpéldáján, kitérve például arra, hogy a játszma vége sem az abszolút érték feltárulása, hisz legföljebb az derül ki, hogy egy-egy korábbi lépés az adott játszmában győzelemre vezetett-e, további elemzések azonban kideríthetik, hogy (mondjuk) csak az ellenfél gyöngye válaszlépései miatt minősülhetett végül jónak, az ilyen utólagos elemzések pedig ugyanúgy az átminősítések végtelen sorához vezethetnek, mint az irodalomban a fogadtatástörténet lezárhatatlansága, tehát egyiknél sincs utolsó ítélet, mely felfedné a végső igazságot. (A legutóbbi világbajnoki párosmérkőzésből Lékó Péter egyik győztes játszmája azonnal bevonult a sakk történelembe, ezért sorsdöntő lépését, mely egy pillanatra a számítógépes értékelést is zavarba hozta, sokat fogják még elemezni.) Tanácsosabb azonban nem kérdőjelezni meg a példa részleteinek érvényét, és a *Mi, filológusok* vita címadó filozófusának szellemében inkább arra kérdezni rá, hogy miért nyomasztotta sokáig Szilasit a végsőnek tekinthető igazság feltárulásának lépésről lépésre halasztódása egészen a bizonyosságot hozó végkifejletig, s miért maradt benne olyan erős ez az emlék, hogy még most is, ráadásul a saktól távoli jelenségkörrel gondolkodva, szemléltető analógiaként juthat eszébe? Vitapartnerénél, Takátsnál, miért találunk hasonló tünetet, amikor az ismeretelméletről folytatandó viták létjogosultságát többek közt azzal a mástól kölcsönzött, de sajátjává fogadott érvel próbálja cáfolni, hogy ezeket a vitákat nem lehetne *lezárni*?⁵² Sőt, termékenynek sejtve a problémát, kérdezzünk makacsul tovább: ha magunkban is felismerünk hasonló (kinőtt vagy kinőhetetlen) sóvárgást a végső tudásra, akkor mire vall bennünk, s hová vezet, hogy ilyen nehezen viseljük el a nyitottságot? Vajon az európai kultúrának nem épp az egyik legjellegzetesebb készletével állunk itt szemben, amelynek annyi jót és rosszat köszönhetünk, a filológia határain innen és túl egyaránt? Egyetlen felöltő példaként, a kérdés horderejének szemléltetéséül: vajon az utolsó ítélet bibliai gondolata és évszázá-

⁵⁰ SZILASI László, „Nem ma”, 750.

⁵¹ Ferdinand de SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, 116.

⁵² TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 730.

dok arra épülő teológiája, ha ez egyszer csak (kulturális antropológiai) lélektanát tekintjük és (az agnosztikus Thomas Henry Huxley módjára⁵³) kivételesen felfüggesztjük igazsága egész kérdését, nem a végső megbizonyosodás ugyanazon szorongó várásából származik, mint amelyről Szilasi gyerekkori emléke tudósított?

Maga Nietzsche számos (s mint nála szinte mindig: különféle) értelmezését adja annak a késztetésünknek, amelyet a közelmúlt irodalomelméletei angol műszóval a *closure*, azaz a bezárás igyekezetének neveztek, s mely térben az egész befoglalására, időben az utolsó pillanat birtoklására, jelentésben a végérvényesség megalapozására törekszik, semmit sem akarván (túrvén) nyitva hagyni. Jellemző azonban, hogy kifejtve vagy hallgatólagosan, de Nietzsche valamennyire mindig bírálja a véglegességre és lezárásra törekvés ösztönét; bár életfunkcióját megérti, szerinte túl kell jutnunk rajta a megismeréshez. Különböző szavakkal jelöli azt, ami a bizonyosság után hajtja az embert: Verlangen (kívánás, kívánság, óhaj), Begierde (vágyakozás, sóvárgás), Not (szükség, inség, szorultság), Drang (ösztönzés, igyekezet), Streben (törekvés, küzdés), Sucht (vágy, szenvedély, mánia).⁵⁴ Bár általában más szót használ a bizonyosságra (Gewissheit), mást a biztonságra (Sicherheit), nem véletlenül fordulhat elő, hogy a Sicherheit szót bizonyosság értelemben használja, ugyanis szerinte a kettő akarása természetünkél fogva összefügg bennünk, a biztonság elemi (az állatokban is meglévő) vágya miatt vágyunk bizonyosságra is, sőt a biztonság vágyából származik az igazságérzékünk (félünk ellenőrizetlenül elfogadni valamit, nehogy az illúzió veszélybe sodorjon bennünket), sőt ugyanebből a fogalomteremtés, mely statikus és birtokolható egységeket határol és merevít ki a változandó folyamatból. Ugyanide tartozik szerinte a végességre és véglegességre törekvés, mely szintén elemi késztetésként a zsigereinkben ösztökél bennünket, s mivel ennek érdekében a megismerést a kezelhetővé tétellel helyettesítjük, különösen nehezünkre esik elfogadni a végső elrendezhetőség és bizonyosság lehetetlenségének gondolatát. Egy 1888 tavaszáról fennmaradt jegyzetéből megtudjuk, hogy Nietzsche a logikát és kategóriáit, sőt magát az értelmi úton előállított *végességet* (Finalität) is a sematizálás és besorolás gyakorlati igényét kielégítő eljárás termékének látta, az ok szerepében tetszelgő okozatnak tekintette, a világ dolgokká, megszámlálhatóvá és kezelhetővé tagolásának célirányos eszközeként tartotta számon, és egy testi ösztönzésként jelentkező élettani szükségletünkre vezette vissza, kereken tagadván, hogy bármiféle igazi tudást közvetíthetne, vagyis a magában való igazságot feltárhatná.⁵⁵ Eszerint amit végesnek, sőt amit véglegesnek tekintünk, az eleve nem hozhat létre érdemi, benső és biztos igazsághoz juttató tudást, hanem csak formálist és önkényest. (Más kérdés volna, hogy Nietzsche szerint máshogyan eljuthatnánk-e a magában való igazsághoz.) Mindenesetre a bizonyosság mindenáron való hajszolását Nietzsche kórosnak tekinti, mégpedig ez ügyben nem úgy utalva a betegesre, mint ami értéket is teremt, hanem mint egyértelműen káros dologra. Amit

⁵³ Vö. Thomas Henry HUXLEY, *The Evolution of Theology: An Anthropological Study* = Thomas Henry HUXLEY, *Collected Essays*, IV, *Science and the Hebrew Tradition*, London, Macmillan, 1893, 287–288.

⁵⁴ Vö. Friedrich NIETZSCHE, *Werke in drei Bänden*, I–III, Hrsg. Karl SCHLECHTA, München, Carl Hanser Verlag, 1960², II, 36, 212, 251; III, 389.

⁵⁵ Friedrich NIETZSCHE, *Nachgelassene Fragmente* = Uö., *Sämtliche Werke*, XIV, 334.

idevágó véleményéből felvillant a *Mi, filológusok* című írásához 1875 márciusában készített egyik jegyzetében, mely végül nem került be (de még bekerülhetett volna) a befejezetlenül maradt esszébe, az jellegzetes példája a kezelhetővé és megszámlálhatóvá tétel túlzott igyekezetét megrovó nietzschei eszmefuttatásoknak, és számunkra különösen fontos, mert éppen szövegkritikai vonatkozással zárul. Divinációink, azaz megsejtéseink mélységes bizonytalanságát, írja Nietzsche, gyakran elnyomja egy beteges vágyunk (eine krankhafte *Sucht*), hogy mindenáron hinni akarunk, biztosra menni, mondjuk Arisztotelésszel szemben, vagy a számszaki törvényszerűségek feltalálásában, ami Lachmann-nál szinte már csakugyan betegség (fast eine Krankheit).⁵⁶ Ami Karl Lachmann (1793–1851) személytelen tárgyilagosságot és végérvényes pontosságot sugalló szövegkritikai módszereinek, főként a kéziratok viszonyát tisztázni és a szövegkiadás alapszövegét megállapítani hivatott genealógiai módszernek bizonyosságáhitét illeti, annak gyöngéit azóta a szövegkritika következő nagy iskolája, az elsősorban Walter Wilson Greg (1875–1959) nevéhez fűződő irányzat kimutatta, mondhatni igazolva Nietzsche gyanúját: a bizonyosság megrögzött hajszolása közben ez a módszer túl sokat bízott a formalizálható törvényszerűségek képleteire, miközben fontos alakító tényezők, a változó élet különbségei maradtak számításon kívül, a szöveghagyományozódás eseti körülményeitől a szöveg-gondozó tudós kiiktathatatlan hatású ítélőképességéig. Ennek ellenére matematikai tisztaságra törekvő, s annak lehetőségében túlzottan hívő filológusok továbbra is (a magyar filológiában mindmáig) használták e módszer elveit, például a szövegváltozatok kontaminációjának tiltását.⁵⁷ Ahogy már Nietzsche egykori ellenfele, a Lachmann teljesítményét egyébként nagyra becsülő Wilamowitz-Moellendorff megjegyezte, súlyosbította a bajt, hogy a Lachmann-módszert követői varázsvesszőnek hitték, amelynek birtokában már semmi másra nincs szükség.⁵⁸ Valahogy így vezet a bizonyosság nélkülözhetetlenségének kényszerképzete a bizonyosságérettől való függéshez, az meg a bizonyosság rendíthetetlen tudatához.

Nietzsche azonban jól látta: Lachmann módszere csak egyik tünete a bizonyosság(érzet) mindenáron való biztosításának. Az irodalomtudomány számos jelenségében fedezhetjük föl ezt az emberi (mint filozófusunk mondaná: túlságosan is emberi) gyöngeségünket, persze saját munkáinkban is, mihelyt el merünk térni napjaink vészesen terjedő itthoni szokásától, s hibát nem csak az ellentáborban vagyunk hajlandók fölfedezni. Sokszor feltűnő például, milyen szenvedéllyel vitatjuk, hogy egy szövegutalást ki fedezett föl *elsőként*; például miután a 19. századi magyar irodalom történéseként Lukácsy Sándor 1961-ben kimutatta, hogy Vörösmarty *Czillei és a Hunyadiak* című drámájának egyik monológjában kétsoros Tacitus-idézet rejlik, „melyet eddig nem tartott számon a filológia”,⁵⁹ a legkiválóbb magyar Tacitus-kutató, Borzsák István, ismételten elvitatta tőle az elsőséget, arra hivatkozván, hogy Incze Béni 1905-ben megjelent Tacitus-monográfiá-

⁵⁶ Friedrich NIETZSCHE, *Notizen zu „Wir Philologen“* = Uő., *Sämtliche Werke*, VIII, 24.

⁵⁷ Lásd erről HORVÁTH Iván, *Egy műfaj halála = Az irodalomtörténet esélye*, 207.

⁵⁸ Ulrich von WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Geschichte der Philologie*, Leipzig, 1959, 61.

⁵⁹ LUKÁCSY Sándor, *A hazudni büszke író*, Nagyvilág, 1961/10, 1568.

jának „ez a Vörösmarty-idézet a mottója”,⁶⁰ s a vita ezzel véget ért, pedig Incze *Tacitus élete és művei* című könyvének (Kolozsvár, 1905) mottójában a szóban forgó Vörösmarty-tirádából (IV. felv. 177–192) épp a két parafrázis-sor (183–184) hiányzik, melyekre Incze másutt sem utalt monográfiájában, így nem valószínű, hogy a megfelelésre ő (vagy Lukácsy előtt bárki) felfigyelt. Egy terjedelmes lábjegyzetben magam is éppen ezért adóztam tisztelettel a már halott Lukácsy örök érdemének,⁶¹ de most hozzáteszem: miért is annyira fontos ilyenkor nekünk, élőknek, hogy ki fedezte föl először, amit tudunk?

Ugyanezt a kérdést tehetnénk föl a *definitív* kritikai kiadásra vagy *definitív* monográfiára (stb.) való törekvésünkkel kapcsolatban, melyet a pozitívizmus örökségeként szokás számon tartani, holott e célnak legfőljebb szükséges, de nem elégséges előfeltétele volt a pozitívizmus elképzelése bármely téma maradéktalanul összegyűjthető ismeretanyagáról. Horváth János és a pozitívizmus bonyolult viszonyát jelzi, hogy elvben még ő sem kérdőjelezte meg az utóbbi eszménynek ha nem is mindörökre, de legalább egy adott korra szóló tökéletes megvalósíthatóságát; 600 lapnyi Petőfi-könyvét azért nevezi fejlődésrajznak, pályaképnek, sőt szerényen „csak essay”-nek, nem pedig monográfiának, mert az utóbbi már „Petőfire vonatkozó összes ismeret-anyagunkat rendszerezve közlené”, ő pedig, mint írja, tudatában van könyve hiányainak, s munkájával legfőljebb egyetlen szempontból törekszik a Petőfi-szakirodalom „kiegészítésére”.⁶² Ebből a szempontból a pozitívizmusnak talán az a (később Foucault által is hangoztatott) felismerés adta meg a kegyelemdőfést, miszerint nincs végső magyarázat, sőt semmi sem végső. Lélektanát tekintve azonban a definitívre törekvés századokkal korábbi, mint a pozitívizmus, és nem halt ki a pozitívizmus ismeretelméletének leáldoztával. Indítéka nem magyarázható pusztán a *definitív* szóban rejlő *határ* keresésével, sem a biztos határok általi kezelhetővé tagolás önmegnyugtató hatásával, amellyel a horatiusi „sunt certi denique fines” Arany János-i eszménnyé avatásának indítékát magyarázhatjuk, sőt amelyben talán a wölfflini-stricti osztályozásban a klasszicizáló típus, az *Unendlichkeiten* tagolására vágó és a *Vollendung* eszménye jegyében alkotó művészet egyik általános indítékát is fölfedezhetjük, hanem a *végső határ* minden további (bizonytalan) eshetőséget kizáró elérésének becságyával. A definitív kiadás vagy monográfia ugyanis elsősorban épp azt jelenti, hogy utána már nincs értelme (helye) további próbálkozásnak. Főként persze a mienkétől eltérőnek ne legyen: ahogy a definitív kiadás vagy monográfia által azt szeretnénk elérni, hogy utánunk már senki és semmi ne jöhessen, a (csak látszólag ellentétes) iskolateremtéssel azt, hogy halálunk után is a *mi* tanítványaink jöjjenek. Így vagy úgy, de mindenképp *általunk* és *velünk* jusson el tehát céljához, végső értelméhez a történet, mi magunk legyünk a játszma utolsó lépése, melyre Szilasi gyerekkorában szorongva várt, a végső igazság feltárulása.

⁶⁰ Antik Tanulmányok, 39 (1995), 167–169; BORZSÁK István, *Dragma: Válogatott tanulmányok*, Bp., Telos, 1997, 258–259; lásd még TACITUS *Összes művei*, I–II, ford. BORZSÁK István, jegyz. ZSOLT Angéla, Bp., Európa, 1980, II, 501.

⁶¹ DÁVIDHÁZI Péter, „*Sine ira et studio*”, 28.

⁶² HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., Pallas, 1922, 5–6.

Lélektani indítékát tekintve lehet ebben valami az élet magunkhoz kötésének boldogtalan igyekezetéből, amelyre Blake utalt *Eternity* című négy sorosában: „He who binds to himself a joy / Doth the winged life destroy / But he who kisses the joy as it flies, / Lives in eternity’s sunrise.” Lelkünk mélyén talán azt szeretnénk, ha velünk érne véget az egész világtörténelem (még inkább, mint Attila sírjánál, ahol elvégre mégsem nyilazhattak le *mindenkit*), mert így halálunk paradox módon éppen kiteljesedésével veszítené el személyes érvényét, ugyanis utánunk már eleve nem jöhetne élet, amelyhez képest mi (és pedig *csak* mi) meghalhattunk volna. Vagyis biztonságban lehetnénk a haláltól (és halálfélelemtől) is: nemhiába vezette vissza Nietzsche a bizonyosság vágyát a biztonságérzetére. S érthető, miért nehéz felülemelkedni az olyan vágyon, amely részben halálfélelmünkéből táplálkozik. Ugyanakkor, ha talán igaza volt is Nietzsche-nek abban, hogy a bizonyosság vágya beteges, éppen filológiai megnyilvánulásai fedik föl egyúttal értékképző, valamint éppen egészségfejlesztő mellékhatásait. Definitív kiadásra vagy monográfiára törekedve fogjuk kitartóan, s bármennyire vanitatum vanitas: elődeinknél, kortársainknál, s persze utódainknál kitartóbban gyűjteni az anyagot, ettől próbálunk mindenkinél alaposabbak és elmélyültebbek lenni, fáradhatatlanok, áldozatkészek és (amit már Nietzsche is bámult) hősiességek. Ha egy tudós hajlama van a *definitívra*, az persze részben alkati kérdés, s ebben olyan adottságokat is elő szoktunk sorolni, mint a munkabírás, állóképesség stb., de ezek korántsem csupán (vagy akár csak elsősorban) fizikai adottságok, hanem sokszor a lélek (ha tetszik:) kóros bizonyosságvágya által kifejlesztett tulajdonságok. Igaz, a betetőzésre való hajlam és a hozzá való készségek egy-egy tudós pályája során korán megismerszenek: jóslatnak is beillik, ahogy a prágai egyetem hallgatójának kimerítő alaposágú dolgozatát egyik professzora szent borzadállyal (s némi iróniával) megdicsérete: *fű nem nő Wellek után*.⁶³ Hát, nézzünk végig kritikátörténete nyolc irdatlan és irgalmatlan kötetén, melyek közül az utolsók anyagának jelentős részét, mint egyszer saját szememmel láttam, az aggastyán félig megbénultan, tolószékből diktálta egy elfekvő kórház különszobájában: ha nő is utánuk fű, ahogy persze (hál’ istennek) mindig és bármi után nőni szokott, létrehozásuk hősiességét alighanem annak öntudatlan vágya sarkallta, hogy ne nőhessen többé.

A *végző* határ birtoklása azonban nem pusztán az utolsóé, hanem egyúttal, lehetőleg, az elsőé is. Törekedhetünk arra, hogy átlépjük saját, nagyon is földi árnyékunkat, de legtöbbször javíthatatlanul az elsőségre vagy (sőt: és) végsőségre vágyik; ezen már szakmánk „atyja”, Toldy Ferenc is hasztalanul próbált úrrá lenni. Egyrészt *első* akart lenni, s akár Gervinus a német irodalomtudományban, ő is több esetben hangsúlyozta a maga úttörő szerepét a magyar irodalomtörténet-írásban⁶⁴ (az utókor mindkettejük esetében csak megerősítette saját ítéletüket⁶⁵), másrészt azt sem tudta elviselni, hogy ifjúkora

⁶³ René WELLEK, *Prospect and Retrospect* = René WELLEK, *The Attack on Literature and Other Essays*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982, 148.

⁶⁴ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, I–II, Pest, Athenaeum, 1872–1873³, II, 57.

⁶⁵ Gervinus esetében vö. Max RYCHNER, *G. G. Gervinus: Ein Kapitel über Literaturgeschichte*, Bern, Verlag Seldwyla, 1922, 16, 32; Walter DIETZE, *Georg Gottfried Gervinus als Historiker der deutschen*

irodalmi eszményén (és az ő saját világán) túlhaladt az idő, ezért Vörösmarty (azaz a saját nemzedéke) fénykora után már a költészetben is csak *epigonokat* volt hajlandó látni, s ha próbált is méltányosabban ítélni az utánuk jövők legjobbjairól, nézete lényegén halála napjáig nem tudott változtatni. Halálunk közelgő napjának tudata vagy öntudatlan érzete egyébként is kulcsszerepet játszik mindebben; végcél és kezdet együttes birtokbavételének akarása (ha Nietzsche lélektani megsejtését erre is vonatkoztatjuk) részben szintén a bizonyosság, végső soron a biztonságérzet vágyából származik, s közvetve éppen a legfélelmetesebbel szemben: halálunk ellen akarjuk bebiztosítani magunkat. A költők sokszor érezték, Babits egyik versének lírai alanya *panaszolja* is, hogy jaj, ő az omega s az alfa; a filológus, nem tudván megszabadulni kezdet és vég együttes becsvágyától, tudományához olyan konvenciórendszer alkot, amely (gyarlóságunkat immár tudományos erénnyé átlényegítve) elszámolási kötelezettségként írja elő kezdet és vég egyértelmű meghatározását, azaz egy-egy adat vagy gondolat első előfordulásának és éppen adott (azaz addig utolsó) idézésének megjelölését, akár tőlünk származik, akár mástól vettük. Így lelkiismeretességünk, szakmai tisztességünk jelének érezhetjük azt is, ami egyébként személyes hiúságunké volna. Szükségből faragott erényünk ugyanakkor mégiscsak erény, aki tehát a lábjegyzetek és bibliográfiák visszakereshető utalásrengetegét szereti választani, nem haszontalan konvenció mellett kötelezi el magát.

*Bizonyosságvágy és valószínűsíthetőség között:
datálási problémáink, pozitívista okságszemlélet, Gere-szindróma*

Tudománytörténeti emlékezetünk kihagyása miatt nehezebb felismerni olyan filológiai problémáinkat, amelyek keletkezéstörténete rávilágíthatna öröklődésük mindmáig lapangó (részben) lélektani indítékaira. Ahogy egyes betegségeket az orvostudomány történetében fölfedezőjükről szokás elnevezni, Gere-szindrómának fogom nevezni azt a tünetcsoportot, amelynek sokáig észrevétlenül maradt mintapéldáját néhány éve Gere Zsolt vizsgálta meg egy korai, rendkívül éleslátó, bár némileg kiforratlan modorú esszéjében: miután Waldapfel József 1948-ban ésszerű indoklással, de csak valószínű *feltevésként* közölte, hogy szerinte Vörösmarty *Előszó* című versét miért írhatta a reformkorban költött *Három rege* című munkája elé („Hadd említsem meg azt a gyanításomat, hogy ez a csodálatos *Előszó* valószínűleg a hiúságában sértett Ferenc József bosszúvágyától és szadizmusától a szabadság mártírjává avatott Batthyány Lajos leányának dedi-

Nationalliteratur, Sinn und Form, 11 (1959), 467; Johannes JANOTA, *Einleitung = Eine Wissenschaft etabliert sich 1810–1870: Texte zur Wissenschaftsgeschichte der Germanistik*, III, Tübingen, 1980, 28; Michael ANSEL, *G. G. Gervinus' Geschichte der poetischen National-Literatur der Deutschen: Nationbildung auf literaturgeschichtlicher Grundlage*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1990, 145–146, 153; Klaus F. GILLE, *Germanistik and Nation in the 19th Century = Nation Building and Writing Literary History*, ed. Menno SPIERING, Amsterdam–Atlanta, GA., Rodopi, 1999, 42.

kált *Három regére* vonatkozik⁶⁶), gondolatáról a szakirodalmi használat során mindinkább lekoptak a feltételeesség jelei. Jól látszik ez már például Martinkó András fogalmazásán („1851-ben [Vörösmarty] kiadta a még 1845-ben írt és Batthyány Emmának ajánlott költeményét. Ehhez szánta *Előszónak* ezt a művét, de – bizonyára a vértanú árváját kímélni akarván – mégsem tette a *Három rege* elé”), amelyről Gere találóan állapítja meg, hogy „két ponton viszi tovább Waldapfel József vélekedését: kiiktatja belőle a bizonytalansági tényezőt (gyanúmat), vagyis tény státusra emeli, másrészt viszont ennek a mozzanatnak az indoklására használ föl szubjektív érvet (bizonyára)”.⁶⁷ Waldapfel sejtése, mely (szúrjuk itt közbe) a kritikai kiadás jegyzetében (1962) még csak a „legvalószínűbb feltevés” rangjára emelkedett,⁶⁸ innentől fogva parafrázisokban, rá való rövid utalásokban vagy hivatkozás nélküli átvételekben egyre inkább mint bizonyítható, sőt bizonyított tényként terjedt, ugyanígy vizsgálatra sem szoruló állításként került a tankönyvekbe, immár bármikor vizsgatételek részévé tehetően, mígnem a megoldott probléma magabiztos tudatát árasztva hosszú időre kizárta a kérdés szakmai perújrafelvételét. Tegyük hozzá, mindebben része volt annak, hogy a marxizáló felszín alatt mindvégig kitapinthatóan pozitívista Waldapfel adatait kortársai és tanítványai éppen közismerten pozitívista tudósi előélete miatt tartották feltétlenül megbízhatónak. Mint ő maga 1957-ben megjelent tanulmánykötete végén szabadkozva említi, ott közölt dolgozatainak „több, mint a fele való a felszabadulás előtti két évtizedből, a marxista irodalomtudomány útján való elindulásunk előtti időből”, de (figyeljük meg: mint nála mindig,⁶⁹ itt is a szemlélettől függetleníthető anyaggyűjtés pozitívista előfeltevésére vallóan) úgy érzi, ez a fél is „legalább téglá és mész szerepét betöltheti a magyar irodalomtudomány új épületében”, még akkor is, ha „mindenik cikken rajta van persze annak az időnek bélyege, amelyben keletkezett”.⁷⁰ (Bizony ez a korjellemző bélyeg az én antikváriumi példányom dedikációján is meglátszik: „Kállai Gyula miniszter elvtársnak tisztelete jeléül Waldapfel József 1957. szept. 23.”) Geréig nem tűnt fel senkinek, hogy a közmegegyezéssé vált datálás és műhöz társítás csupán keletkezéstörténeti vagy életrajzi célokat szolgált, nem járt együtt az *Előszó* és a *Három rege* szövegeinek egymásra vonatkoztatott értelmezéseivel.⁷¹ Utalásnyi összekapcsolásuk kötelező érvényességét érvek és adatok helyett egyre inkább csupán maga a közmegegyezés védte; az igazság itt hovatovább nem volt más, mint ami szociológiai alkotórészét tekintve mindig: megegyezés abban, mit fogadjunk el igaznak.

⁶⁶ WALDAPFEL József, *Vörösmarty, Petőfi és a szabadságharc = Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez: Horváth János-émlékkönyv születésének 70. évfordulójára*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1948, 222.

⁶⁷ GERE Zsolt, *Az öreg halász és a part (Invenció és irodalomtörténet) = Duplafedél: Papírborítás II*, szerk. BOCSOR Péter, DEÁK Botond, KOVÁCS Zoltán, MILBACHER Róbert, MÜLLNER András, PETE Klára, Szeged, Ictus–JATE Irodalomelmélet Csoport, 1996, 53.

⁶⁸ TÓTH Dezső jegyzete = VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények III. (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai, 1962, 558.

⁶⁹ Vö. például WALDAPFEL József, *Toldy Ferenc = WALDAPFEL József, Irodalmi tanulmányok: Válogatott cikkek, előadások, glosszák*, Bp., Szépirodalmi, 1957, 382–387.

⁷⁰ WALDAPFEL József, *Irodalmi tanulmányok*, 551–552.

⁷¹ GERE Zsolt, *Az öreg halász és a part*, 54–55.

Annál jellemzőbb, hogy Gere esszéje után milyen hamar felbukkant egy rivális feltevés, mely becsúgya szerint cáfolni és *helyettesíteni* akarta a régit. Milbacher Róbert nemcsak azt akarta kimutatni, hogy a Waldapfel feltevésének indoklásában szereplő érvek nem kényszerítő erejűek (NB: maga Waldapfel sem hitte őket annak), hanem hogy minden adat ellenük szól („semmi sem indokolja, hogy megtartsuk a vers datálását”; illetve „azt szeretném bebizonyítani, hogy csupán a *Három regés* elméletet tagadó filológiai adatok állnak rendelkezésünkre”⁷²), és hogy az eddig biztosnak hitt feltevés lebontásával „kezdhetünk mindent előlről”, sőt mivel az omlatag álbizonyosságok eltakarítása új bizonyosságok felépítése nélkül is megéri a fáradságot („Az újra visszanyert bizonytalanság [...] a kétségek mellett az újralátás szabadságával is megajándékoz bennünket”), ő nem is ígér ennél többet: „a vers keletkezésének hozzávetőleges idejével kapcsolatos alternatívára szeretném felhívni a figyelmet, amely bár ugyancsak nem vezet bizonyossághoz, ám mint az eddigieknél valamivel több filológiai adatra épülő lehetőség, mindenképpen érdemes a megfontolásra”.⁷³ Milbacher szerint e megfontolásra érdemes, az eddigieknél valószínűbb lehetőség abban állna, hogy az *Előszót* Vörösmarty *föltehetőleg* 1854 nyara és kora ősze után írta, mégpedig utólagos prologusként az 1855 áprilisában felújított *Az áldozat* című drámájához. Ezúttal nem vállalkozom a két elképzelés filológiai érveinek szakmai mérlegelésére, még kevésbé akarom valamelyik mellett letenni a garast (szerintem is legfőlőbb csak mint *valószínűbb* mellett lehetne), inkább elméleti státusuk tisztázására szorítkozom: szerintem mindkettő *lehetséges* feltevés, jóllehet némely érvek valószínűsége megkérdőjelezhető. Nem győz meg például, amit az új datálás alátámasztásához Milbacher a vers kéziratán található házalaprajzokból, illetve a kézirat hátoldalán olvasható számadásokból (talán valóban költségvetésekből) és az odaírt „kőműves” szövből kikövetkeztet; még kevésbé, amit az *Előszó* és *A vén cigány* szövegpárhuzamaiból felsorol (az utóbbiak némelyike egyébként szembeötlően egyezik Schiller *Die Räuber* című drámájának egyik látomásával, mely *föltehetőleg* egyaránt hatott Vörösmarty *Előszójára* és Toldy irodalomtörténetére⁷⁴). Attól azonban, hogy egyes pontokon Milbacher és Waldapfel érvelése egyaránt megcáfolható, illetve hogy egymással *elvileg* összeférhetetlen, datálási feltevések egyaránt *lehetségesek* maradnak, egyik alapján sem lehet teljesen kizárni a másikat, sem további rivális feltevések esetleges megfogalmazását. Kérdésünk inkább az tehát, hogy a filológiában, vagy akár másutt, miért esik nehezünkre együtt élni az ilyen vaglyagosságokkal, miért húzódozunk attól, hogy beérjük velük, s hozzájuk igazítsuk gondolkodásunkat, nekik megfelelő konvenciórendszert és módszerkészletet kialakítva, s helyett miért vagyunk hajlamosak előbb-utóbb megszabadulni az egyik feltevéstől, indokolatlanul (elégtelen indoklással) abszolutizálva a másikat. Hogyan jön létre, s *mitől*, a Gere-szindróma?

⁷² MILBACHER Róbert, *Az Előszó filológiájának bizonytalanságáról = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Pécs–Bp., Művészetek Háza–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, [2001], 185, 183.

⁷³ MILBACHER Róbert, *Az Előszó filológiájának bizonytalanságáról*, 185.

⁷⁴ Indoklását másutt már kifejtettem, vö. *Kétségben apokalipszis és feltámadás között: A nemzethalál vörösmarty látomása Toldy irodalomtörténetében*, Alföld, 53 (2002)/1, 43–71.

Válaszért az *Előszó* filológiai befogadás-történetéhez fordulhatunk, de némileg más-ként értelmezve azt, mint eddig tették. Ennek a fogadtatástörténetnek és a Gere-szindró-mának legutóbbi olvasatát, Milbacher Róbertét abban lehet összefoglalni, hogy a szöve-get először (az 1863–1864-ben megjelent Vörösmarty-kiadásában) közlő Gyulai Páltól kezdve Waldapfelig és tovább a szakmai fogadtatást elsősorban a mű társtalansága, tér- és időbeli elhelyeztetlensége nyugtalanította, mert ezt nem lehetett a korabeli olvasási módokkal összeegyeztetni. Azaz a filológusokat az zavarta, hogy nem tudták a művet (a „Midón ezt írtam” névmásának megfelelő) korábbi műhöz és (a keltezetlen verskézirat besorolását lehetővé tevő) megírási időponthoz és egyúttal életrajzi kontextushoz rendel-ni, végső soron *ezen* akartak (önkéntelenül vagy nagyon is megfontoltan) segíteni, majd *ennek* érdekében avatták uralkodó, előbb-utóbb nyomasztóan uralkodó hagyományra a *Három regéhez* társító és 1850–1851 telére keltező elképzelést, s *ezért* borítottak fátylat a filológiai bizonyítékok hiányára, sőt az ellentmondani látszó adatokra. „A bizonytalan-ságot, amely Gyulai Pál közzététele óta ott kísértett a hagyományban, igen erős bizo-nyosság váltotta fel: mintha csak megkönnyebbült volna az irodalomtörténet, hogy kellő kontextust sikerült rendelnie a nyugtalanítóan magára maradt szöveghez. Innentől kezdve az *Előszóról* beszélők már evidenciaként említik, hogy a vers címének és első sorainak referenciális olvasata miatt a *Három regéhez* kötődik, sőt Szegedy-Maszák Mihály már megpróbálja emancipálni a *Három regétől* a szöveg befogadását, és javaslatot tesz egy önmagában való interpretációra, vagyis a Waldapfel-féle diskurzussal mint uralkodó bizonyossággal szemben próbál alternatív utakat mutatni az értelmezésben.”⁷⁵ Szerintem azonban lehet e fogadtatástörténetet (mint tünetcsoportot) máshogyan, kevésbé kritika-történeti, ugyanakkor lélektanibb szemszögből is olvasni, talán csak árnyalatnyi, de rend-kívül fontos hangsúlyeltolódással. Eszerint ami a filológusokat a mű társtalanságánál, szöveg-, tér- és idővonatkozásainak hiányánál is jobban, sőt talán leginkább zavarta, az maga a feltételeesség, a biztos(nak vélt) tudás hiánya, mely nyitva hagyja, nem engedi lezárni a problémát, utat engedve vagylagos, egyszerre több irányba vivő gondolatmeneteknek. Tudhatónak és nem tudhatónak máig fel-felbukkanó ellentétezése itt ugyanis (és sokaknál mindmáig) világosan, nemegyszer szövegszerűen arról árulkodik, hogy a „tud-ható” egyenlő a *biztosan* tudhatóval, illetve *bizonyíték alapján* állíthatóval, ezzel szem-ben a lehetséges, sőt akár valószínű (legalábbis amíg számon tartatik, hogy *csupán* való-színű, azaz nem biztos) végül is a *nem tudható* tartományába kerül, amelyben vegyesen található a bizonyítékkal egyáltalán nem vagy csak nem elegendő mértékben ellátható lehetőségek, másodlagos státuskülönbségük jelölésével vagy akár anélkül. Figyeljük meg a fő határvonalat és az érvelés logikai menetén átsejltő fontossági sorrendet már Gyulai-nál, aki bizonyítékként használható adat (itt: szöveg) hiányában mindenekelőtt a *nem tudható* osztályába sorolja az *Előszó* vonatkoztatásának problémáját, s csak utána, mint-egy másodlagosan, mondhatni ráadásként vet egy futó pillantást (a nem tudható körén belül) a *lehetségesre*: „[...] hogy [az *Előszó*] egy már elkészült, vagy csak még készülő műnek volt-e előhangja, nem tudhatni. [Vörösmarty] [i]rta: közt nem találtatott egyetlen

⁷⁵ MILBACHER Róbert, *Az Előszó filológiájának bizonytalanságáról*, 183.

egy kész nagyobb mű sem, csak egy pár kisebb költemény töredéke s egy-két nagyobb mű terve, melyek közt az »örök zsidó« a legkésőbbi. Lehet, hogy az előszót az *Örök zsidó*-hoz írta.⁷⁶ Máig küszködünk e fontossági sorrend többnyire azóta is kimondatlan, de éppen ezért észrevétlenül ható, ritkán tetten érhető, és szinte mindent átjáró előfeltevésével, miszerint végső soron csak a biztos tudás számottevő tudás, minden más pedig legfőljebb az után, futólag és színfoltnyi érdekességként tarthat számot figyelmünkre, sőt van benne valami nemcsak tudományosan, hanem erkölcsileg is kétes mozzanat, talán szórakoztató, de túl könnyed, sőt léha, ezért felelőtlen. Ami lehetséges vagy elképzelhető, az eszerint *csak* lehetséges vagy elképzelhető. Milyen sokáig illett leinteni például a „mi lett volna, ha” kérdését megpendítő történést!

Innen nézve az *Előszó* fogadtatástörténetéből kiolvasható fő igyekezet a „nem tudhatni” (értsd: nem tudhatni bizonyosan) és a „lehet, hogy” (értsd: *csak lehet*, hogy) kiszorítása biztos (vagyis adatok és érvelés jóvoltából bizonyítottan tekinthető) tudással, az önámításig elmenően leplezve, valahányszor (mint a *Három regé*hez kapcsolásakor) nem volt mód szabályosan eleget tenni az ilyen tudás (itt többek közt Gyulaiót örökölt) normájának. Ebből a szempontból még Szegedy-Maszák kiváló tanulmánya is fenntartja a *Három regés* verziót, csakugyan „evidenciaként”⁷⁷ kezeli, nem vonva kétségbe filológiai helyességét, sőt a vers olvasatában való relevanciáját sem, legfőljebb azzal egészíti ki, a szakirodalomból Tóth Dezső hasonló megállapítását egyetértőleg idézve, hogy a vers ezen túlmutató jelentést *is* ad az első sornak, a címet és az első három szót egyaránt lehet történelmi utalásként és metaforikusan olvasni, sőt a jelentésképzésben mindkettőnek *egyszerre* lehet szerepe. „A »Midőn ezt írtam,« nem pusztán arra utal, hogy a költő a *Három regét* a forradalom előtt írta, »a költemény egészében nemcsak 1845-öt idézi az első sor«, hanem azt is jelenti, hogy a költő személyes elkötelezettje volt a vers első részében megjelentett értéktelítődésnek. [...] A *Három rege* költője még a beteljesedését várta annak, amiről az *Előszó* költője már tudja, hogy meghíusult, s talán véglegesen.”⁷⁸ Fontos lépés ez, persze, mely csakugyan a *Három regés* értelmezés ellensúlyozása irányába mozdult, de még elégségesnek véve filológiai alapjának szilárdságát, s inkább a rá nehezedő súly megosztására, azaz közvetett csökkentésére törekedve; nem véletlen, hogy ezután (1975) még bő két évtizedig váratott magára a Waldapfel-feltételezésre épült datálási és vonatkoztatási hagyomány megkérdőjelezése. Szempontunkból Szegedy-Maszák tanulmánya inkább azáltal tér el az uralkodó hagyománytól, hogy nem szorítkozik a bizonyítható, vagy akár csak a tételesen megfogalmazható állítás komolyan vételére, s megpróbálja visszaszerezni a homályos, de termékeny megézés becsületét: „Megvalljuk, hogy a cím jelentésének metaforikus árnyalatát inkább csak sejtjük, tehát nem tudjuk

⁷⁶ VÖRÖSMARTY *Minden munkái*, I–XII, s. a. r. és jegyz. GYULAI Pál, Pest, 1863–1864, II, 313.

⁷⁷ GERE Zsolt, *Az öreg halász és a part*, 53; MILBACHER Róbert, *Az Előszó filológiájának bizonytalanságáról*, 183.

⁷⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása: Az Előszó helye Vörösmarty költészetében = „Ragyognak tettei...”: Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, 1975, 354. A belső idézet lelőhelye: TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., 1974², 534.

világosan megfogalmazni. Talán még leginkább úgy írhatjuk körül, hogy iróniájára célzunk: a költő mintha arra utalna, hogy az időben későbbi események átminősítették a korábban történeteket.⁷⁹ *Mintha arra utalna*: az ilyen feltételes, az érzékcsalódás lehetőségét is magában rejtő kifejezések finoman elbizonytalanítják a tudható magabiztos állítása és a nem tudhatóról való hallgatás (vagy leértékelő beszéd) közötti határvonalat, s az egyébként pontosságra törekvő írásmódba illesztve egy széles átmeneti határsáv, a tudható és nem tudható közti szürke zóna beiktatásával előkészítik az eredetileg kétosztatú pozitívista ismeretelmélet további széttagolását. (Később e köztes zóna egyéni stílussá, végül szinte modorra rögzülve nyelvi sajátosságként szélesedett tovább Szegedy-Maszák rendkívül visszafogott állításokkal dolgozó írásaiban, s mindinkább elveszítette eredeti funkcióját; újabb tanulmányait egyik kritikusa alighanem ezért jellemezte feltűnő retorikai puhasággal, elmaradhatatlan understatementekkel és óvatos célozgatásokkal.⁸⁰) Akárhogy is, a pozitívista ismeretelmélet meghaladását helyes volt a bizonytalanság újraértékelésében keresni, mert a Gere-szindróma csupán filológiai tünete annak, hogy egy alapvető létfeltételünket nem vagyunk hajlandóak tudomásul venni: biztos tudás és biztos nemtudás közt van egy kiiktathatatlan tartomány, amelynek sajátosságairól minél többet kellene megtudnunk, ugyanis leginkább *itt* élünk.

Ha tehát a Gere-szindróma legfőbb indítékát nem a művek datálásának, attribúciójának és kontextualizálásának szakmai konvenciójában, azaz egy megszokott olvasásmód kielégítésének szükségérzetében látjuk, hanem (ettől persze nem függetlenül) a bizonytalan, eldöntetlenül vagylagos, párhuzamos lehetőségek megnyugtató kizárásának általánosabb igyekezetében, elgondolkozhatunk ennek az igyekezetnek mind lélektani, mind tudománytörténeti eredetén. Ami az előbbit illeti, már Nietzsche-nek feltűnt, hogy feltételezéseinket hajlamosak vagyunk bizonyosságként kezelni, és ezt általában szellemi restségünkkel, hevülékenységünkkel, valamint a biztonságérzet elemi (az állatvilágban is egyetemes) vágyának túltengésével magyarázta, egyszer (a *Menschliches, Allzumenschliches* lapjain) kifejezetten azt hibáztatva, hogy szenvedélyből sarjadt vélekedéseinket hagyjuk meggyőződésekké szilárdulni, ahelyett, hogy hűvös állandósággal csakis bizonyosságokra és pontosan bemért valószínűségekre („nur Gewissheiten und genau bemessene Wahrscheinlichkeiten”) szorítkoznánk, az utóbbiakat persze egymással sem összekeverve.⁸¹ Csakhogy önmagában az ilyen általános lélektani eredeztetés aligha magyarázhatná meg a Gere-szindróma sokféle, mégis összetartozó változatának elterjedését a szűken értett filológiai munkán túl az irodalomtudomány egyéb ágazataiban, például az irodalomtörténet-írásban. Bizonyára másféle, konkrétan szakmai okokat is gyaníthatunk amögött, hogy egészen a közelmúltig nemcsak a filológiának esett nehezére huzamosan együttélni egyszerre több lehetőség eldöntetlen vagylagosságával, például a kritikai kiadásokban, hanem a nemzeti irodalomtörténetnek is, nem tudván vagy nem akarván

⁷⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása*, 354.

⁸⁰ FARKAS Zsolt, *Jobb kánon a balkánon. Szegedy-Maszák Mihály: Irodalmi kánonok*, Holmi, 11 (1999)/8, 1033.

⁸¹ Friedrich NIETZSCHE, *Menschliches, Allzumenschliches: Ein Buch für freie Geister* = Friedrich NIETZSCHE, *Werke in drei Bänden*, I, 729–730.

akarván elbeszélésében párhuzamos alternatívákat fenntartani, tehát előbb-utóbb (s inkább előbb, mint utóbb) rendre kizárva az egyik lehetőséget. Pusztán narratológiai kényszerűséggel nem lehetne magyarázni, hogy a nemzeti irodalomtörténet-írás nagyelbeszélései a kései 18. század óta rendre egy történetet, egy fő cselekményszálát szőttek, amelynek lehettek kitérői, esetleg alárendelt elágazásai, de nem lehetett versenytársa, ugyanígy nem vagy csak elvétve kaphatott helyet benne a narrátor történetészési dilemmáinak nyilvánossá tétele, s az elbeszélő műfajok rendjében az önreflexív vagylagosság szépirodalmi műfajba, a (verses vagy prózai) regénybe szorult. Jellemző, hogy Toldy kihúzta irodalomtörténete harmadik kiadásaiából az egyetlen olyan bekezdést, amely az első két kiadásban a történetészés folytatásának vagylagosságára, utólagos eseményektől (és nézőponttól) függő visszavetítettségére utalt s így közvetve az addig leírtak keletkezésének is valamelyes bizonytalanságáról árulkodott.⁸² A nemzeti irodalomtörténet nagyelbeszélése fokozottan szerette volna biztosnak tudni a nemzeti alapértékeket, s a nemzeti sorskérdésekkel összefüggő történetészés itt láthatólag különösen nehezen viselte a vagy-vagyot; Vörösmarty költői látomásként megjelenített kétféle történelmi kifejtését (egy jobb kor, illetve a nemzeti halál eljövételét) Toldy irodalomtörténeti nagyelbeszélése nemhiába válaszolta meg azzal, hogy a magyar történelem immár *mindenképpen* célba ért és a nemzet elfoglalta helyét művelt európai társai körében.⁸³ A nemzeti irodalomtörténet mint nagyelbeszélés az eposztól vette át közösség-lélektani funkcióját (korszerűsített, tudományosan hitelesített kulturális eredetmondával meghatározni a nemzet narratív identitását), és ezért már csak műfaji öröksége szellemében is igyekszik történetészésében mindentől tartózkodni, ami a közösségi értéktudat erősítésének megvalósítását zavarná.

Megfigyelhető továbbá, hogy a biztos tudást szavatolni hivatott kétféle igazolási eljárás közül, tehát a saját szemmel látott forrásokra hivatkozó filológiai apparátus, illetve a gondolati alátámasztást biztosítani hivatott érvelés közül a nemzeti irodalomtörténet-írás az előbbit tolta előtérbe, minimumra csökkentve az utóbbi, amely szükségessé tette volna a kételyek és ellenérvek legalábbis futó bemutatását. Toldy nemhiába hangsúlyozza annyiszor és olyan nyomatékosan az előbbi (1851-ben: „ez uttal is biztosíthatom olvasóimat, hogy nem csak lényeges, de kisebb jelentékű dolgokban is, a másod kéz kerültével a közvetlen forrásokból merítettem, s általában [...] önlátomás és önvizsgálat nélkül semmit nem állítottam”;⁸⁴ 1854-ben: „Az életrajzok – mint minden historiai dolgozataim [...] – kivétel nélkül saját forrásvizsgálaton alapszanak. Soha sem állítok semmit, mit utolsó nyomig ki nem kutattam”;⁸⁵ 1865-ben: „semmit sem állítok, miről meg

⁸² TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, I–II, Pest, Emich Gusztáv, 1868², I, 99–100.

⁸³ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, Pest, Emich Gusztáv, 1865, 431.

⁸⁴ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, I–II, Pest, Emich Gusztáv, 1851, I, p. VII.

⁸⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időkig*, I–II, Pest, Heckenast Gusztáv, 1855–1857, I, pp. IX, VIII.

nem *győződtem*, s [...] ami létezik s hozzáférhető, azt mind láttam, sőt ismerem”⁸⁶), s nemhiába szorult ki ezzel szemben Erdélyi egészen másfajta igazolási stratégiája, mely pedig a bizonyosság ugyanolyan normájának kívánt eleget tenni, csak (1858-ból fennmaradt nyilatkozata szerint) másképpen: „mióta széptani dolgokkal foglalkozom, egyetlen szót sem írtam le, melyet végig nem gondoltam volna mind nyelvészeti, mind bölcsészeti tekintetben. Egyetlen tételt sem állítottam fel, melynek igazolására el nem készültem volna eszmék és gondolatok egész tartalék seregével, már jó eleve. Szóval: amit le- vagy megírtam: tudtam, azaz semmi bizonytalan, vagy fölvilágosítatlan elemet nem hagytam munkálataimban. Mindenért meg tudtam volna felelni.”⁸⁷ Tehát Erdélyi is úgy gondolta, hogy csak olyasmint írt le, aminek teljesen a végére járt, és amit megnyugtatóan és kielégítően (bármiféle lappangó bizonytalan elemet kizárva) ismert, csakhogy az ilyen mindent átható és minden homályos pontot átvilágító tudás szerinte elsősorban nem a forrás saját szemmel való megvizsgálására épül, hanem a problémák saját fejjel való végiggondolására. Ahogy Erdélyi meg volt győződve arról, hogy mindennek a végére járó gondolati eljárása a biztos tudás megalapozásához, hiánytalan fedezetű, teljesen uralt, olykor talán elhibázott, de minden ízében vagy következményében vállalható állításokhoz vezetett, és ezért kifejezetten sajnálta, hogy ellenfelei sohasem készítették indokai kifejtésére,⁸⁸ Toldy mindvégig abban a tudatban írta irodalomtörténeteit, hogy mindennek a végére járó filológiai eljárása biztos ismeretet nyújt tárgya *egészéről*. Az ismeretelméleti alaphelyzet szemléltetéséül ezért használta másként a fa metaforáját, mint a megismerés viszonylagosságától gyötrődő kortársai. Arany János a fa gyökereinek szövevényével az egyes művek elemzés általi *kimeríthetlenségét* akarta szemléltetni („az ember sohasem mondhat eleget, s minél inkább követi a részleteket, annál jobban elágaznak, mint a fa gyökere, mely földszint három-négy ágban egyesül, de ha az ember mindenik ágnak végére akar menni, ezer meg ezer apróbb szárra, majd számtalan gyökérrostra talál, melyekből nincs kiigazodás”⁸⁹), vagyis a fa analógiájával a kritikus megismerő tevékenységének részlegességét, ezáltal pedig bizonytalansági tényezőjét érzékeltette, ahogy nem-sokára majd Nietzsche választja a részleges és hozzávetőleges olvasás tökéletlenségének analógiájaként éppen a fa megfigyelésének problémáját: látásunk nem közvetíti pontosan az ágak-levelek alakját és színeit, hanem egy elnagyolt fantáziaképpel helyettesíti.⁹⁰ Ezzel szemben Toldy magabiztosan és problémátlanul alkalmazta az élőfa metaforáját a nemzeti irodalom megismerendő (tehát megismerhető) egészére, nem kételkedvén abban, hogy az egész irodalmi anyagnak végére lehet járni és ezáltal a részletekről *helyes* állításokat lehet megfogalmazni; 1865-ös irodalomtörténete harmadik kiadásának előszavá-

⁸⁶ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időkől a jelenkorig rövid előadásban*, 1868², I, 3.

⁸⁷ ERDÉLYI János, *Én, a forma és a próza: Gyulai Pálnak* = ERDÉLYI János, *Filozófiai és esztétikai írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, HORKAY László, Bp., Akadémiai, 1981, 674.

⁸⁸ ERDÉLYI János, *Én, a forma és a próza*, 674.

⁸⁹ ARANY János, *Költevények Szász Károlytól* = ARANY János *Összes művei*, XI, *Prózai művek 1860–1882*, 2, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 205.

⁹⁰ Friedrich NIETZSCHE, *Jenseits von Gut und Böse: Vorspiel einer Philosophie der Zukunft* = Friedrich NIETZSCHE, *Werke in drei Bänden*, II, 650. Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv elkülönözése*, 387.

ban, 1871-ben azt válaszolta a tanároknak, akik munkája számos részletét fölöslegesnek tartották, hogy véleményük nem bírhatta őt rá a történelem megcsonkítására, mert „[s]zerves egész az, melyet csak úgy érthetünk voltakép, ha annak egész szervezetét ismerjük”, sőt „az egyes ágak tüzetes, önálló, s helyes tárgyalása is az egész élőfának ismeretét teszi fel”.⁹¹ Toldynál és Erdélyinél egyaránt megtörténik a *tudás* és a *biztos tudás* azonosítása, a mindenre kiterjedő bizonyossá tétel (legalábbis normaként) lehetségesnek tételezése, Erdélyinél azonban ez filológiai helyett gondolati alátámasztáson áll vagy bukik, s a magyar irodalomtörténet-írás Toldy fémjelezte hagyománya nem ezt az eljárást választotta, sőt Toldy halála után még sokáig elterelte a figyelmet az előtérbe tolt filológiai eredmények filozófiai és retorikai előfeltevéseiről. A minden ízében megismerhető (uralt) tárgy és a minden ízében filológiailag megalapozható (uralt) állítás bizonyosságát feltételezve Toldy olyan irodalomtörténeti hagyományt teremtett, amelynek rejtett problémái máig kísértének egy-egy makacsul visszatérő módszertani előfeltevésben (az értelmezés előtti ténymegállapítás elvégezhetőségétől az értekező nyelv feltétlen uralhatóságán át az egész anyag együttlátására képesítő „abszolút” nézőpont kijelölhetőségéig⁹²), holott a tőle örökölt elvkészlet belső ellentmondásai (visszatekintve) már az ő gyakorlatában megfigyelhetők.

Egy régi beidegződésünk:

ismereteink önkéntelen átlényegítése a pozitív tudás bűvöletében

A valószínűt (ál)bizonyossággal helyettesítő Gere-szindróma tudománytörténeti indítékai szorosan összefüggnek pozitívista beidegződéseinkkel. Találó meghatározás ugyanis, hogy a pozitívizmus egyfajta normatív beállítódás, amelynek legjellemzőbb kérdése minden korszakában éppen az volt, hogy mi érdemli meg egyáltalán a tudás (tudomány, ismeret, megismerés stb.) nevét, illetve mi nem, s mik az előbbi kritériumai, más szóval milyen kérdésre várható, s milyenre nem, tudásnak tekinthető válasz.⁹³ Mivel pedig a *mi tudható* kérdésre a pozitívizmus nem a tudás *elérési útjának* meghatározásával felelt, nem zárta ki *elève* a tudásnak sem lélektani, sem történeti megalapozását,⁹⁴ hanem csakis ahhoz ragaszkodott, hogy az eredményként felmutatott tudás *pozitív* legyen, azaz tapasztalatilag ellenőrizhető, bizonyítható és (ezek által) *biztosnak* tekinthető (aminthogy a természettudomány célkitűzéseiből is a tárgyszerűség, személytelenség és *bizonyosság* eszményeit próbálta érvényesíteni a humán tudományokban⁹⁵), a nem ilyen tudást nem

⁹¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időkől a jelenkorig rövid előadásban, 1872–1873*³, I, 9.

⁹² Vö. MILBACHER Róbert, *Szilágyi Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája, 180–184.*

⁹³ Leszek KOLAKOWSKI, *Positivist Philosophy: From Hume to the Vienna Circle*, lengyelből ford. Norbert GUTERMAN, Harmondsworth, Penguin Books, 1972, 11.

⁹⁴ Leszek KOLAKOWSKI, *Positivist Philosophy*, 10–11.

⁹⁵ Vö. René WELLEK, *The Revolt against Positivism in Recent European Literary Scholarship* = René WELLEK, *Concepts of Criticism*, szerk. és előszó Stephen G. NICHOLS, Jr, New Haven–London, Yale University Press, 1963, 257.

volt hajlandó komolyan venni. Így a csak valószínű, amely óhatatlanul magában hordozza a bizonytalanság mozzanatát, köztes és kétes helyzetbe került, sokáig kitéve annak, hogy a tudás és nemtudás határáról minduntalan átsodródjon a megalapozatlan tudáspótlékok, végső soron a nemtudás megvetett birodalmába. (Jellemző, hogy Comte a valószínűség-számítást is besorolta a metafizikai és hasznavehetetlen tudományágak közé, s a két világháború közti, logikai empirizmusnak nevezett neopozitivizmusig kellett várni Hans Reichenbach felismerésére, miszerint a bizonyíthatóság szabályainak meghatározásába tanácsos belefoglalni a valószínűség (el)várható fokozatait. Tovább nehezítette a bizonytalan lehetőségek teljes jogú ismeretnek tekintését a pozitivizmus egyszerre nominalista és fenomenológiai látásmódja: ha csak a jelenségvilág konkrét megvalósulásai tekinthetők megismerésre alkalmasnak és érdekesnek, akkor a pusztán valószínű éppúgy nem lehet teljes jogú tárgya a figyelemnek, ahogy az általános fogalmak és kijelentések, vagy a létezők mögött feltételezett eszmei lényegeket.

Ennyiben a pozitivizmushoz is kötődik Takáts József vitairatának nyitánya, mely írásának „nem elméleti, hanem módszertani” tétjét mindenekelőtt így indokolja: „általában szkeptikusan tekintek az általános kijelentésekre, s ha például »a« megértésről vagy »az« olvasásról vagy »az« irodalmiságról olvasok elméleti passzusokat, Rivarol fanyar megjegyzése szokott eszembe jutni, miszerint *angolokat, franciákat meg spanyolokat már láttam, de még sosem találkoztam »az« emberrel*”.⁹⁶ Ugyancsak nem független a pozitivizmustól Rivarol (sajnos lelhely megadása nélkül idézett) gondolatmenetének sebezhető pontja: egyes angolokról, franciákról vagy spanyolokról beszélni valamennyire már szintén általánosítás, legföljebb a nemzeti kötődés természetesnek látszódása folytán ezt épp nem vesszük észre, ellenben az abszolút konkrétság vágyott beszédmódja, melynek elemi tárgyai és állításai minden általánosítástól, az egyedi tapasztalatból már nem következő tételtől vagy beleértéstől mentesek volnának, jellegzetesen pozitivistá ábránd. Más összefüggésben egyébként Takáts a kései Wittgenstein nyomán maga is felismeri, hogy a különféle jelenségek egy névvel jelöléséből nem következik, hogy ezeket vissza lehetne vagy kellene vezetni egy közös jegyre;⁹⁷ ám ez arra a műveletre is érvényes, amellyel különböző egyéneket egyaránt angoloknak nevezünk, majd azt mondjuk, hogy angolokat *láttunk*. Az általános kijelentések vagy fogalmak értéke egyébként nem függ attól, találkozhatunk-e azzal, amit jelölnek (például emberi jogokról sem beszélhetnénk anélkül, hogy „az” ember fogalmát használnánk), és persze az irodalomtudományban is lépten-nyomon szükségünk van rájuk, jóllehet állandóan figyelniük kell, hogy miközben egyediről akarunk beszélni, ne váltsunk át általánosba, vagy fordítva. Az utóbbi hiba gyakori, de nem elkerülhetetlen; egyik fajtáját a matematikus és filozófus Alfred North Whitehead „the Fallacy of Mislplaced Concreteness”-nek (a rossz helyen tételezett konkrétság tévedésének) nevezte, s miközben tudománytörténeti szempontból nagyra becsülte a helyesen elvont és szakszerűen használt általánosításokat, károsnak tartotta, hogy megmegfeledkezünk az absztrakció származékos létmódjáról és önálló létezőnek tekintjük.⁹⁸

⁹⁶ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 729.

⁹⁷ TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, 731–732.

⁹⁸ A. N. WHITEHEAD, *Science and the Modern World*, Harmondsworth, Penguin, 1938, 66, 71–75.

Apró, de sokatmondó adat, hogy Horváth János egyszer (1936-ban) milyen szakavatottan figyelmeztette Keresztury Dezsőt egy hasonló, de más irányú tévesztésére. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* egy mondatát („Többnyire úgysem a részletek az enyém, hanem az irodalomszemlélet módja s a fejlődés rendjének megfigyelése: a compositio”⁹⁹) Keresztury egy német nyelvű recenziójában úgy értelmezte, mintha itt törvényszerűségek megfigyeléséről volna szó („Als wesentlich Neues bezeichnet er nur »die Art der Literaturbetrachtung und die Beobachtung der Gesetzmässigkeit der Entwicklung« [...]”¹⁰⁰), mire Horváth levélben azzal igazította helyre, hogy „a »Gesetzmässigkeit« többet mond, mint amit én mertem keresni; én csak a fejlődés *rendjét* kerestem; minthogy pedig az *egyszeri*, törvényszerűségét kimondani nem merném”.¹⁰¹ Ilyen különbségtevésekből is láthatjuk, hogy Horváth elméletileg, sőt filozófiailag mennyire iskolázott irodalomtörténész; az egyszeri, illetve a törvényszerű közé húzott finom, de éles határvonalát érdemes összevetni azzal, ahogy Kant filozófiája elválasztotta valaminek a (csupán létezéséről és milyenségéről tudósító) megtapasztalását szükségszerűsége feltételezésétől: „Nun lehrt mich die Erfahrung zwar, was da sei und wie es sei, niemals aber, dass es notwendigerweise so und nicht anders sein müsse.”¹⁰² A párhuzam nem esetleges, Horváth előfeltevésein másutt is észlelhetünk kanti jelleget, részben alighanem annak nyomaként, hogy 1897 és 1901 között *A tiszta ész kritikája* mindkét magyar fordítója, Alexander Bernát és Bánóczi József is tanította őt az egyetemen; az előbbinek a *Bevezetés a’ philosophiába*, majd *A XIX. század pesszimista philosophusai és költői* című kollégiumára járt, az utóbbinak pedig épp arra az órájára, amelyen Kant *Prolegomenáját* elemezték (1900 tavaszán) egy egész féléven át, s Bánóczi végül azt írta Horváth lecke-könyvébe, hogy „Jelesem dolgozott”.¹⁰³ (Irodalomtörténet és filozófia szoros kapcsolatára a majdani irodalomtörténész mindkettejükénél láthatott mintát: Bánóczi például addigra már könyvet írt Révai Miklósról, Kisfaludy Károlyról, a magyar romantikáról, s kiadta magyar írók egész sorát Zrínyitől Berzsenyiig, miközben szerkesztette a *Filozófiai Írók Tárát*, fordított Kantot, Schopenhauert, filozófiatörténeti művet, valamint kiadta Erdélyi János bölcséleti írásait.) Egyetemi Kant-stúdiumainak életre szóló hatását, azaz egyszeri tapasztalat, illetve feltételezett törvény- vagy szükségszerűség megkülönböztetésének filozófiai tanulságát gyaníthatjuk abban is, ahogy Riedl- emlékbeszédében (1928) finoman elhatárolódott elődje Taine-rajongásától: „Taine egész módszerét [...] a törvényszerűség, a szükségképpeniség természettudományos gondolata, mondhatni:

⁹⁹ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931, 296.

¹⁰⁰ DEZSŐ KERESZTURY, *Ungarische Literatur und Kultur*, Deutsche Literaturzeitung, 1936/8, február 23., 331. hasáb.

¹⁰¹ HORVÁTH János Keresztury Dezsőhöz, 1936. április 5. = MONOSTORY Klára, *Horváth János és Keresztury Dezső levelezéséből*, Holmi, 11 (1999)/1, 85.

¹⁰² IMMANUEL KANT, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*, herausgegeben von Steffen DIETZSCH, Leipzig, Verlag Philipp Reclam jun., 1979, 47.

¹⁰³ HORVÁTH János „Leczekönyv”-ére (indexére) Korompay H. János hívta föl a figyelmemet, s a hagyatékban őrzött okmányt ő bocsátotta rendelkezésemre; ezúton köszönöm.

babonája sugalmazta”.¹⁰⁴ Horváth filozófiai iskolázottsága nem filozófusok kirakati idézgetésével hívja fel magára a figyelmet, hanem munkája kevésbé szembeötlő vagy éppen eldugott eresztékeiben: átgondolt filozófiai előfeltevésekben, következetes fogalomhasználatban és szakszerű gondolatvezetésben rejlik, de azért nyilvánvaló. Nem véletlen, hogy a valószínűség fokozatait is észben tartotta, s Toldyban például azt becsülte, hogy egy-egy régi magyar mű datálásakor a nemzeti múlt patinásítása kedvéért is legfől- jebb csak a valószínűsíthetőség határain belül igyekezett a legkorábbi időpontot válasz- tani.

A korai pozitívizmus vakfoltja öröklődik, valahányszor azért nem vesszük figyelembe, hogy egy adat csupán valószínű, mert biztosnak szeretnénk tekinteni és ezért tekintjük biztosnak igazságát, vagy amikor nem akarunk komolyan foglalkozni (esetleg nem tu- dunk mit kezdeni) a csak valószínű ismeretekkel, s nem látjuk be, hogy ismereteink nagy része, sőt (szigorú értelemben véve) talán egésze közéjük tartozik. Megfigyelhető, hogy a pozitívizmus meghaladásának 1990-es évekbeli kísérletei a valószínű ismeretek osztá- lyának felértékelésével kezdődtek, s miközben ezt megpróbálták kétfelől elhatárolni a nem tudható, illetve a bizonyíthatóan tudható ismeretekétől, nemegyszer jogtalanul keve- redtek a pozitívizmusban való megrekedés gyanújába. Ide tartozik Szilágyi Márton ala- pos előtanulmányok után 1998-ban közölt monográfiája, a *Kármán József és Pajor Gás- pár Urániája*, melynek fejezetcímeiben az „*ami tudható és ami nem*” formula ismétlődé- se a hagyományos pozitívista szétválasztás megőrzését sugallta számos modern irodal- melméleti érdeklődésű és elkötelezettségű olvasójának, akik legfől jebb enyhítő körülményként vették tekintetbe, hogy Szilágyinál ez a formula éppen azt hivatott szemléltet- ni, mennyire nehéz, bár szükséges, elválasztani a tudhatót a nem tudhatótól, az új vizsgá- lat milyen sokszor találja kétségesnek, amit egykor (nemegyszer éppen pozitívista ala- pon) bizonyosnak tekintettek, és a tudható osztálya mennyire nem szorítkozhat a bizo- nyosra. Nem véletlen, hogy Szilágyi éppen az „*ami tudható és ami nem*” alcímű Kár- mán-életrajzi fejezete elején azt írja Gálos Rezső 1954-es monográfiájáról: „azokon a pontokon is, ahol a monográfia még bizonyosságot sugall, a bizonytalanság érzésével kell szembesülnünk, mihelyt megpróbáljuk felülvizsgálni azt, amit tényeknek gondol- tunk. A biográfia újragondolásának feladata tehát inkább a komoly forráskritika próbája: el kell választani a tényeket helyettesítő legendákat a valószínűsíthető vagy éppen bizo- nyos adatoktól.”¹⁰⁵

Legendák és tények e némileg problémátlan szembeállításának nyelvezetében, illetve az attól elválaszthatatlan előfeltevésekben talán csakugyan lappanghat még valami a pozitívizmus ábrándjából a tiszta pozitív tudás, az értelmezéstől független (előformálat- lan) tény felmutatásáról, de ne feledjük, hogy e könyv programjának fő törekvése mégis- csak inkább a problémátlanul igaznak hitt adatok *újraproblematizálása*, s amikor a feje- zetei rendező elveként használt ikerformulát egyik kritikusa, Milbacher Róbert, besorolta a könyv más pozitívistának látszó ismeretelméleti sajátosságai közé, akkor a bírálóban

¹⁰⁴ HORVÁTH János, *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956, 519.

¹⁰⁵ SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 297.

elsikkad, hogy kettejük szándékai nem ellentétesek, sőt esetenként hasonlóan, vagy legalábbis hasonló szavakkal küzdenek azért, hogy a 19. századi irodalommal foglalkozó magyar filológia túljusson pozitivistá módszertani beidegződésein. Az Uránia-monográfiáról szóló bírálata után Milbacher közvetve és hallgatólagosan azáltal vitázik Szilágyival, hogy *Az Előszó filológiájának bizonytalanságairól* című dolgozatában maga is ugyanazt az ellentétező formulát használja, de immár kérdőjellel, amelynek használatát Szilágyinál elméletileg túl problémátlannak tartotta: „I. *Ami tudható?*”, illetve „II. ... *és ami nem?*”; mivel azonban ezúttal Milbacher is a korábbi filológia konkrét eredményeinek megalapozottságát kérdőjelezi meg, nem pedig elméletileg tárgyalja a teljes megalapozottság lehetőségét, eljárása végül szinte az összetéveszthetőségig hasonlít Szilágyiéhoz, s legfőljebb saját eredményei végösszegzésének még sokkal feltételesebb előadásmódjában érzékelteti, hogy fokozott jelentőséget tulajdonít a mind szélesebb, árnyaltabb és kidolgozottabb köztes zónának a régi értelemben vett *tudható* és *nem tudható* között. Öt pontba szedett végösszegzésének első tétele az előző koncepció meggyőző erejének magabiztos kétségbe vonása, de ezután egyre feltételesebb módon helyesbíti a vers datálását, ezáltal mintegy önkéntelenül jelezvén, hogy a popperi falszifikáció normájának mennyivel könnyebb eleget tenni, mint a verifikációnak: „1) semmi sem támasztja alá az *Előszó* születésének waldapfeli elméletét [...]; 2) valószínűleg a keletkezés ideje sem lehet 1850–51 tele [...]; 3) [...] feltételezésem szerint a szöveg valamikor 1853 májusa után születhetett, talán ezt támaszthatja alá az is, ha [...] a krími háborúval hozzuk összefüggésbe; 4) [...] valószínűleg 1854 nyara, kora ősze utáni lehet a keletkezés dátuma [...]; 5) elképzelhető [...], hogy az *Előszó* az 1855 áprilisában felújított *Az áldozat* című dráma bemutatójának (fel nem olvasott) prológusaként született”.¹⁰⁶ Azért pontosítottam ki az indokokat összefoglaló mondatrészek többségét, hogy jobban kitűnjék: az első és egyetlen kategorikus állítás után minden *feltételes*, minden *a ha*, *a lehet* és *talán* körébe tartozik, azaz legfőljebb is *valószínű*, sőt végül, éppen a saját változat megfogalmazásakor, már csupán *elképzelhető*. Az utóbbi szó itteni jelentése, ha jól értem, mindennél jobban jelzi, hogy a pozitívizmus meghaladásának e kísérlete mennyire kötődik a pozitívizmushoz: az elképzelhető itt ugyanis a bizonyíthatón túlra, de *nem* a művészi képzelet szabadnak elgondolt csapongására utal (hiszen ebben a gondolatmenetben egyáltalán nem volna értelme azt állítani, hogy az *Előszó* új, az eddiginél megbízhatóbbként javasolt keletkezéstörténeti koncepciója az elképzelhetőség ennyire parttalanok tétélezett birodalmába belefér), hanem inkább arra céloz, hogy az új koncepció lehetséges, azaz képzeletben helyet kaphat a szakszerű feltételezhetőség tartományának (nem kevésbé fegyelmezetten megvont) határai között.

Ugyancsak Szilágyi kiváló munkája védelmében, sőt a 19. századi irodalommal foglalkozó magyar filológia egészének méltányos elbírálása kedvéért hozzáteszem, hogy amennyiben pozitivistá csökevénynek kellene tekintünk mindent, ami tudományos nyelvhasználatunkban tudható és nem tudható szétválasztásának igyekezetére s a tények adott-nak tekintésére vallana, akkor a mai magyar irodalomtörténet-írás számos más területén

¹⁰⁶ MILBACHER Róbert, *Az Előszó filológiájának bizonytalanságáról*, 193.

találhatnánk hasonló megnyilvánulásokat. Szinte ugyanilyen szétválasztási igyekezet érhető tetten például, amikor egy (elméletekkel szembeni immunitással aligha vádolható) irodalomtörténész egyszer csak az *ami érthető és ami nem* mentén próbálja az *értékelés* jogosságát vagy jogtalanságát is szembeállítani: „Virág Benedeket elvileg érthetem, mert magyar az anyanyelvem; Hölderlint elvileg sem érthetem. Hölderlin természetesen óriási költő. [...] csak éppen nem tudhatom, hogy például mostanában, amikor megpróbálok német lírát olvasni, azért gondolom, hogy olyan nagyszerű, mert nem tudok eléggé németül, vagy valóban olyan nagyszerű. [...] Ma már tudom, hogy amikor – mondjuk – Alain Robbe-Grillet regényeit olvastam, sokszor olyan mélységeket láttam bele a regényekbe, amelyek vagy ott vannak, vagy nincsenek.”¹⁰⁷ Sokunknak ismerős kétely idegen nyelvű szöveg olvasásakor, de azért megkérdezném: milyen hagyományból maradt ránk ez a szétválasztási kényszer a szétválaszthatóság vágyával és hitével, s ismeretelméletileg mit is jelent, hogy egy mű „valóban” (olyan) nagyszerű, és hogy a megfelelő (anyanyelvi) megértés esetén *tudhatjuk*, hogy az észlelt mélységek „ott vannak” benne, egyébként pedig *nem tudhatjuk*, hogy csakugyan ott vannak vagy talán csak mi „látjuk bele” őket? Vajon e szétválasztásba és szembeállításba nem éppen a „múltnak tulajdonított »önérték« rendíthetetlenségének” hite, vagy legalábbis e hit nyelvezete szűrődik be egy óvatlan pillanatban, s nem éppen az történik, hogy „[a] szöveg itt [...] a »valóságos« és »spekulatív« létmód ontologizált értékellentétének távlatába kerül, ahol maga mint »pozitív« létű tény a megértő észleléstől függetlenül megy elébe saját megállapíthatósága ismerveinek”, s a szöveg illetén függetlenítése vajon pozitívista jellege mellett nem szintén „inkább klasszikus-strukturalista, mintsem fenomenologikus megfontolásokra megy vissza”,¹⁰⁸ ráadásul ezúttal annak ellenére, hogy az idézett gondolatmenetben történetesen épp a megértés alanyi feltételeiről, a nyelvi kompetenciáról esik szó? S feltűnő, hogy míg a kései (neo)pozitívizmus hajlamos volt az értékítélet kizárására a pozitív tudás tartományából, a főnti eszme-futtatást vezérlő beidegződés a másik végetlet választja: a tudás pozitívista kritériumait érvényesíti az értékelés világában. Mivel pedig ilyesféle pozitívista beszűrődéseket szerintem *bármelyikünk* szövegeiből ki lehet mutatni, eredetük vizsgálására égető szükség volna.

Ami az ilyesféle beszűrődésekben megmutatkozik, a biztos, mégpedig ismeretelméletileg mintegy kívülről biztosított tudás megszerezhetőségének hite, az a filológiában igen sokszor még ma is az irodalomtörténeti pozitívizmus egyik alaptételéből: külvilág és mű szigorú *oksági* kapcsolatának meggyőződéséből származik. Maga az oksági magyarázat egyébként is az egyetemes tudományos módszerre törekvő pozitívizmus egyik legkedveltebb műveletének számított, már csak azért is, mert az irányzat képviselői ebben látták a pusztá leírás meghaladásának legfőbb eszközét. Az oksági magyarázatok hosszú diadalútjára és szívós utóéletére jellemző, hogy René Wellek 1946-ban rokonszenvező tanulmányt írt az irodalomtudománybeli pozitívizmus elleni század eleji lázadásról, s az irodalomtudományi pozitívizmus hajdani érdemeit elismerve („the intellectually most

¹⁰⁷ Nietzsche, Derrida, Virág Benedek: *Beszélgetés Szegedy-Maszák Mihállyal*, készítette TURAI Tamás, Nappali Ház, 1991/4, 31.

¹⁰⁸ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv elkülönítése*, 380–381.

coherent and respectable movement in nineteenth-century scholarship”) az irányzat egyik legellentmondásosabb törekvését éppen az oksági eredeztetés természettudományos módszereinek szakszerűtlen utánzásában, oksági kapcsolat és időrendi egymásután anyag összetévesztésében, ennek nyomán pedig a megalapozatlan hatáskutatás elterjedésében látta („there was the effort to imitate the methods of natural science by a study of causal antecedents and origins which, in practice, justified the tracing of any kind of relationship as long as it was possible on chronological grounds”), illetve másfelől az oksági meghatározottság magyarázó erejének túlértékelésében vélte fölfedezni („[a]ppplied more rigidly, scientific causality was used to explain literary phenomena by determining causes in economic, social, and political conditions”).¹⁰⁹ Kritikatörténete bevezetésében Wellek 1955-ben még mindig fontosnak tartotta felsorolni, hogy milyen filozófiai érvek szólnak az okfejtő visszavezetések kielégítő volta ellen, sőt a következő három évtized során nemegyszer kellett ezeket megismételnie: a szellemi életben ok és okozat összemérhetetlenek, a konkrét okok okozatai megjósolhatatlanok, és még senkinek sem sikerült meggyőzően bebizonyítania, hogy csupán azért, mert akár a történelemben, akár az irodalomban bizonyos események bekövetkeztek, egy másik konkrét eseménynek *kellett* következnie.¹¹⁰ Igaz, beleköthetnénk abba, hogy Wellek ilyenkor maga is végső, tehát erős, mondhatni túlfeszített értelemben használta az okság fogalmát („[c]ausal explanation, in an ultimate sense, is impossible in matters of mind: cause and effect are incommensurable, the effect of specific causes unpredictable”¹¹¹), s e fogalom másfajta, gyengébb értelmezéseiben az oksági kapcsolatnak nem feltétlenül volna kritériuma a megjósolhatóság vagy a szükségszerűség; e túlfeszítés azonban többnyire eleve része volt az okság közkeletű pozitívista felfogásának, tehát Wellek idevágó gondolatmenetei jogosan veszik adottnak, amikor szembeszállnak e felfogással. (Talán e túlfeszítés is összefügghet a természettudósokat utánzó irodalmárok szakszerűtlenségre csábító túlbuzgalomával, amely mögött kisebbségi érzet rejtőzött, hasonlóan a pozitívista irodalomtudomány statisztikai módszerekkel, illetve biológiai analógiákkal dolgozó iskoláinak lélektani gátlásaihoz, a belső bizonytalanság alig leplezhető tüneteivel.¹¹²) Az ilyen oksági magyarázatokra támaszkodás a 19. század második felében és a 20. század elején annyira szokássá vált az irodalomtudomány szinte minden szakában, hogy egyre inkább természetesnek számított, ezáltal pedig észrevétlenné vált, a 20. század közepének és második felének elméleti irányzatai ritkán foglalkoztak problematikusságával, s akkor is nagyrészt hiába igyekeztek felhívni rá a figyelmet, holott például az irodalomtörténet-írás egyes mai vélemények szerint többek közt épp az okfejtés lehetetlensége miatt nem tudja

¹⁰⁹ René WELLEK, *The Revolt against Positivism in Recent European Scholarship*, 257; lásd az egészet, 256–281.

¹¹⁰ René WELLEK, *A History of Modern Criticism 1750–1950*, I–VIII, New Haven–London, Yale University Press, 1955–1992, I, 8; Uő., *Essays on Czech Literature*, The Hague, 1963, 203; Uő., *The Attack on Literature and Other Essays*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982, 71–73.

¹¹¹ René WELLEK, *A History of Modern Criticism 1750–1950*, I, 8.

¹¹² Az utóbbiakról lásd René WELLEK, *The Revolt against Positivism in Recent European Scholarship*, 258.

(tehát nem is tudhatja) beváltani ígéretét, miszerint megbízható ismeretekből álló összképet ad a múlt irodalmáról.¹¹³ Éppen az idevágó viták olykori apokaliptikus hangvétele jelzi külföldön és idehaza egyaránt, hogy milyen szívós, mindent túlélő, az újnak keményen ellenálló hagyományt teremtett a 19. század irodalomtörténet-írása, minden belső ellentmondásával és megoldatlan problémájával együtt, köztük a tapasztalatilag ellenőrizhető okfejtés követelményének megvizsgálatlan hagyományozásával.

Toldy öröksége és újabb datálásaink:

Tverdota és Kulcsár Szabó; Lukácsy és Szilágyi; Réz és Szegedy-Maszák vitái

Idehaza leginkább Toldy óta hagyományozódik az irodalomtudomány óvatlan bizonyosságérzetének leggyakoribb oksági előfeltevése: a mű életrajzi meghatározottságának vélelme. Pedig Toldy első irodalomtörténetéhez (1851) még Cicerótól vette egyik mottóját („Refellere sine pertinacia, et refelli sine iracundia parati”;¹¹⁴ készek cáfolni makacskodás nélkül, megcáfoltatni haragvás nélkül), a meggyőzésre és meggyőzhetőségre való készséget állítva eszményül, maga Cicero pedig a mottóul kiemelt félmondat eredeti szövegkörnyezetében éppen vitánk témájába vágó különbséget tesz a bizonyosnak és végérvényesnek hitt (bár nem bizonyított) tételek védelmére fölesküdték ellentmondást nem tűrő csökönyössége, illetve a valószínűség keresésével beérők meggyőzhetősége között.¹¹⁵ A Toldy mottójával végződő mondat előző részeiben nem véletlenül bukkannak föl a „probabilia” és „veri simile” jellegzetes fogalmai, amelyek Cicero szkeptikus filozófiai álláspontjának kulcsszavai,¹¹⁶ s maga a mottó nemhiába figyelmeztet a másféle álláspontok általi meggyőzhetőség fontosságára, Toldy azonban a maga irodalomtörténeti gyakorlatában nemegyszer túl biztosnak tekintette, hogy egy-egy műbeli motívumot kielégítően lehet külső okkal magyarázni. Élet és mű egymásra vonatkoztatásakor az orvostudományban szerzett embertani ismereteire támaszkodott,¹¹⁷ érezhetően pozitivista hajlamainak engedve, módszere elvi megalapozása közben pedig egyenesen Taine idevágó gondolataihoz jutott közel. Az egyéni fejlődés meghatározottságáról szólva 1859-ben, tehát bizonyíthatóan még Taine angol irodalomtörténetének megjelenése és első hazai ismertetései¹¹⁸ előtt mintha már az irodalomtörténeti pozitívizmus francia mesterének természeti mintájú hatáselméletét követte volna; ugyanígy gyanakodhatnánk Taine hatására, ha nem Taine előtti szöveget olvasnánk, valahányszor Toldy korszak, szerző és mű

¹¹³ Vö. erről David PERKINS, *Is Literary History Possible?*, Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 1992, 1–27.

¹¹⁴ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, I, p. II.

¹¹⁵ CICERO, *Tusculan Disputations*, latin–angol kiadás, ford. J. E. KING, Cambridge (Massachusetts)–London, Harvard University Press, 2001, 150–152.

¹¹⁶ John GLUCKER, *Probabile, Veri Simile, and Related Terms = Cicero the Philosopher: Twelve Papers*, ed. J. G. F. POWELL, Oxford, Clarendon Press, 1995, 115–143.

¹¹⁷ Vö. TÓTH Orsolya, „Titokszerű kölcsönhatás”: *Toldy, Vörösmarty és a magnetizmus = Vörösmarty és a romantika*, 129–138.

¹¹⁸ Vö. [NÉVTELEN], *Taine angol irodalom történelme*, Koszorú, II. évf., 1864, I. félév, 11. sz., 260.

szoros kölcsönös meghatározottságáról elmélkedett.¹¹⁹ Igaz, Riedl műveiből már a taine-i elvek egész gyűjteményét össze lehet állítani,¹²⁰ és Arany-monográfiáját (1887) joggal nevezték az irodalomtörténeti pozitivizmus magyar mintaművének,¹²¹ de Toldy Kazinczy-monográfiájában évtizedekkel korábban (1859) megjelennek e gondolkodásmód egyes idevágó előzményei.

Élet és mű viszonyának kérdésében Toldy Kazinczy-monográfiájának már a tartalomjegyzéke olyan oksági összefüggésrendszert sugallt, amely indokolni látszott az életrajzi történések vizsgálatát művek létrejöttének és tematikájának megértéséhez („új hatások”; „Atyja ösztönzései az írásra”; „Beleznai és Bessenyei buzdításai”; „Báróczy és Baróti elhatározó befolyásuk”), és amely azt volt hivatva szavatolni, hogy érdemes (olykor akár a megfeleltetésig) egymás mellett tárgyalni a szerző életeseményeit és műveit („Kazinczy Ferenc költészete és szívélete ez időszakban”). Életrajzi megfeleltetésre Toldy szerint különböző szerzők különböző mértékben adnak alkalmat, de Kazinczynál mindig számíthatunk rá, hogy költeményei visszamatatnak életrajzi forrásukra. „Mert Kazinczy lyrájának jellemét az ép, egészséges való tette, mely *reál* alapon nyugodva, élményekből, a kedély tényeiből indul, ezeknek ad költői életet. S ezen maradt meg egy későbbi termékenyebb időszakában is; úgy hogy sonettjei, ritornelljei, s mind annyi dalnál becsesb lyrai epigrammái legtöbbször ma is képesek vagyunk eredetüket valódi élethelyzetekből kimutatni [...]”¹²² Ennek jegyében a monográfus gyakran támaszkodik az életrajz biztosnak (és elméletileg is elfogadhatónak) nyilvánított fogódzóira: rekonstruált szerelmi kapcsolatokat vetít költemények mögé, hogy azután (óhatatlanul) azok távlatában értelmezze, vagy legalábbis idézze a költeményeket. Beszédes példa erre, hogy milyen közvetlenül szemléltető életdokumentumként illeszti elbeszélésébe Kazinczynak *A' Margit szigetén* című szonettjét, amikor az életrajz időrendjében elér a költeményt egykor ihlető epizód napjához,¹²³ pedig ettől a vers megírásáig egy egész évtized telt el, ami akkor is kétségesse tehetné a benne foglaltak történelmi (eseménybeli vagy akár érzelmi) hitelességét, ha nem szépirodalmi műről volna szó. Bár leveleiben Kazinczy maga is rendre életrajzi magyarázatot fűzött e vershez,¹²⁴ Toldy monográfiájában az életrajzi perspektívába illesztés közvetlenebb és szűkítőbb, mint a *Pályám emlékezetében* volt, ahol a jelentés áttételességére, s vele az értelmezés bonyolultságára leg-

¹¹⁹ TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora*, Pest, MTA, 1859, 4, 82.

¹²⁰ HORVÁTH János, *Riedl Frigyes emlékezete* = HORVÁTH János, *Tanulmányok*, 519–520.

¹²¹ NÉMETH G. Béla, *Az irodalomtörténeti pozitivizmus magyar mintaműve: Riedl Frigyes Arany-monográfiája* = NÉMETH G. Béla, *Létharc és nemzetiség: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1976, 166–195.

¹²² TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora*, 100.

¹²³ TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora*, 202–203.

¹²⁴ Kazinczy Ferenc Cserey Miklóshoz és Cserey Farkashoz, 1811. május 11.; Kis Jánoshoz, 1811. május 12.; Berzsenyi Dánielhez, 1811. május 22. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911, VIII, 494, 502–503, 535. Emlékezését Hirgeist Ninon (már báró Prónay Simonné) halálakor lásd Kazinczy Ferenc Zádor Györgyhöz, 1825. december 16. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XIX, 487.

alább maga Kazinczy figyelmeztetett.¹²⁵ Toldytól ilyen figyelmeztetéseket nem kapunk, és nincs mi ellenpontosná életrajz és mű nemegyszer rövidre zárt összekapcsolását.

Más és más műveiben Toldy az éppen adott irodalomtudósi feladata jellegéhez alkalmazkodva értelmezte akár ugyanazt a szövegrészt a műegészről függő jelentésként és esztétikai értékére figyelve, illetve közvetlen életrajzi utalásként és adatértéke kedvéért. A Vörösmarty epikájáról szóló értekezésében a *Zalán futását* főként poétikai szempontból elemezte, ellenben rövid Vörösmarty-életrajzát írva azzal indokolta állítását, miszerint a költő éjszakánként írta a *Zalán futását*, hogy erre „vonatkoznak” a mű elején a „Megjön az éj, [...] de engem / Fölver az elmúlt szép tetteknek gondja” sorok.¹²⁶ Vörösmarty barátjának lehettek másféle értesülései is a költő ekkori munkaszokásairól, mivel azonban ezekről hallgat, itteni okfejtése *elvileg* akkor is téves volna, ha utólag előkerülne egy idevágó (nem műbeli) bizonyíték, és megerősítené, hogy a költő csakugyan éjszakánként írta eposzát. Versbeli állításból külső körülményre következtetni elvileg nem, gyakorlatilag legfőljebb feltételelesen, azaz (valamilyen fokú) valószínűségként lehet, de sohasem biztosan, mert a (valamennyire mindig) fiktív művilág (valamennyire mindig) metaforikus nyelvhasználata nem hivatott eleget tenni a részenkénti (külső) megfeleltethetőség és oksági (külső) meghatározottság normáinak. „Költő hazudj, de rajt’ ne fogjanak”: Arany alkalmazta így a költészetre a „mendacem oporet esse memorem” ókori közmondás (Quintilianusnál a szónoklatra vonatkoztatott¹²⁷) figyelmeztetését, melyet a *Vojtina ars poétikájában* (tehát *költeményben*) „derék szabály”-nak nevezett, egyik tréfás levelében pedig mint „a költészet fő és egyetlen elvét” emlegetett,¹²⁸ ezzel szemben a filológus egy-egy alkalmi *igazmondáson* szeretné rajtakapni a hazugot, hogy aztán építhessen erre az igazságra, mégpedig szilárdan – hát, ismerjük a hasonló krétai paradoxont, sok biztatót aligha mondhatunk az ilyen vállalkozások esélyeiről.

Toldy kora óta számos változatban találkozhattunk ezzel a problémával, s egy-egy mű keletkezésének, főként keltezésének utólagos tisztázási kísérleteihez mindmáig szembe kell néznünk vele, amint azt a közelmúlt idevágó vitái is tanúsíthatják. Visszatérő kérdés, hogy noha (mint elvben talán mindenki tudja és vallja) más szabályok vonatkoznak lírai alakzatokra, s mások keltezési problémákra, a datálás feladatának szorongató kényszerhelyzetében egy filológus eltekinthet-e attól, hogy (legalábbis némely szerzők, művek és helyzetek esetében) egy-egy lírai alakzat jelentéselemei között mégiscsak használható támpontot keressen a vers keletkezési idejére nézve, főként ha összehasonlításul vagy ellenpróbaként máshonnan is vannak használható adatai, s a keltezés nem ezen az egy

¹²⁵ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete* = KAZINCZY Ferenc *Válogatott művei*, s. a. r. SZAUDER Józsefné, vál., jegyz. SZAUDER József, I–II, Bp., 1960, I, 167.

¹²⁶ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időig*, I–II, Pest, Heckenast Gusztáv, 1855–1857, II, 531–532, 537–538.

¹²⁷ QUINTILIAN, *Institutio oratoria*, I–IV, latin–angol kiadás, ford. H. E. BUTLER, Cambridge (Massachusetts)–London, Harvard University Press, 1993–1996, II, 100 (I. IV, II, c. 91).

¹²⁸ ARANY János, *Vojtina ars poétikája* = ARANY János *Összes művei*, I, *Kisebbségi költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951, 303; Arany János Petőfi Sándorhoz, 1847. december 13. = ARANY János *Összes művei*, XV, ARANY János *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975, 158.

ingatag adaton áll vagy bukik. Beszédese példa erre Tverdota és Kulcsár Szabó vitája József Attila *Költőnk és Kora* című versének datálásáról. Tverdota indokolatlannak találta az 1955-ben megjelent kritikai kiadás idevágó jegyzetének szükséztűségát („A *Szép Szó* 1937. októberi számából”), ugyanis „a vers keletkezésének ideje hozzávetőleges pontossággal meghatározható, megírásának körülményeit sem nehéz rekonstruálni”, majd Németh Andor visszaemlékezése és az abban említett újságcikkek tüzetes összehasonlítása alapján a költemény megírását augusztus végére, szeptember elejére tette, hozzáfűzve: „Emellett szól az utolsó strófa; »piros vérben áll a *tarló*« sora is, amely nyár végére, a kora őszre utal.”¹²⁹ Ebben az eljárásban Kulcsár Szabó Ernő annak jelét látta, hogy az értelmező megfeleledkezett „referencializáció” és „grammatizálás”, azaz külvilágra vonatkoztatás és poétikai nyelvelemzés szintkülönbségéről, betű szerinti utalásként próbálván olvasni (akarván használni) a metaforikusat. „Hasonlóan depoetizálja és számolja föl a nyelvi-irodalmi jelentésképzés esélyét az a filológiai értelmezés is, amely közvetlenül egy nem-referenciális szabályok alkotta nyelvi trópusból próbál a szöveg pontos keletkezési dátumára (vissza)következtetni. Minthogy egyéb filológiai adatokat támogatva a »*Költőnk és Kora*« szövegében is előfordul egy évszakra (is) vonatkozatható képelem, az elemző számára kétséget kizáróan bizonyítja, hogy »a verset a költő 1937. augusztus legvégén, szeptember elején írta.«”¹³⁰ Azonban a nyelvi-irodalmi jelentésképzés esélyét ez a filológiai eljárás legfőljebb egy röpke pillanatra számolja föl, vagyis a datálás művelete érdekében csak átmenetileg helyezi azt hatályon kívül (bizony a datáláshoz szükséges némi heroische Borniertheit, mely *egyidejűleg* csakugyan nem tud igazságot szolgáltatni a költői jelentésképződés sajátosságának), tehát nincs okvetlenül ellentmondásban azzal, hogy a sajátos poétikai jelentésképződés másféle működését, sőt annak elsődlegesebb fontosságát egyébként vagy elvileg érvényben hagyja.

Nyitott kérdés viszont, hogy *az adott esetben* mi indokolta (és filológiailag mi igazolhatja) egy verssor megfeleledtetését a külvilág egy évszakának. Igaz, más költők verseinek keletkezéstörténetében is megfigyeltek már ilyesféle egybeeséseket, azonban előfordulásuk annyira kiszámíthatatlannak bizonyult, hogy előre nem lehetett őket biztosra venni. Ne feledjük, még a romantikus költői alkotásmód egyik apostola, William Wordsworth is az alkotásfolyamat kétféle lehetőségében gondolkodott, s a *Lyrical Ballads* második kiadásához (1800) írott híres előszavában mind az egyidejű, mind az utólagos fogalmazás híveit ellátta egy-egy azóta sokat idézett jelszóval („poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings”, illetve „[poetry] takes its origin from emotion recollected in tranquillity”¹³¹), egy későbbi levelében (1829) pedig azt állította, hogy költőként mindig

¹²⁹ TVERDOTA György, „Mindenség a semmiségbe ...” (Kísérlet a »*Költőnk és Kora*« elemzésére) = TVERDOTA György, *Ihlet és eszmélet: József Attila, a teremtő gondolkodás költője*, Bp., Gondolat, 1987, 367.

¹³⁰ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Széttérült ütem hálója” (*Hang és szöveg poétikája: a későmodern korszakküszöb József Attila költészetében*) = KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 171.

¹³¹ WILLIAM WORDSWORTH, *Poetry and Poetic Diction: Preface to the Second Edition of Lyrical Ballads = English Critical Essays: Nineteenth Century*, ed. Edmund D. JONES, London–Oxford–New York, Oxford University Press, 1971, 5, 22.

dig csak szigorú mérlegelés után vállalkozott természeti jelenségek versbeli megszemélyesítésére.¹³² Némileg hasonló kettősség figyelhető meg például Babitsnál, ahogy azt versei keletkezéstörténetének genetikai vizsgálata alapján életműve egy (hozzám különösen közel álló) filológusa megállapította: „fogarasi verstémaiban, soraiban, gyakran önkéntelenül használt hasonlataiban nemegyszer felfedezhetjük annak az évszaknak nyomát, amikor a versek születtek [...]. Mindezzel nem általánosítani akarunk, vagyis nem azt állítjuk, hogy szükségszerűen közvetlen megfelelést kellene keresni a valódi évszakok és a költemények belső ideje között, ennél a költői képzelet sokkal szabadabb. [...] Babits *A Campagna énekét*, a forró olasz nyár utazási emlékét az élmény befogadásánál fél évvel később, 1909 telén veti papírra.”¹³³ József Attila versének datálásához azért kockázatos egyes szavainak évszakvonzataira építeni, mert a megfeleltetés logikája és a belőle levont következtetés már a kulcsszó tágabb jelentéstartománya és (még inkább) az adott versszak sajátosan kettős képvilága miatt sem lehet egészen meggyőző. Eltekintve a tarló szokásos mezőgazdasági idejétől (mely aratás utánra, vagyis nem okvetlenül augusztus végére és szeptember elejére vall) miért volna magától értetődő, hogy csak *koraőszi* alkonyok látványára (Toldy egykori igéjével) *vonatkozhatnak* a pirosuló, majd kéken alvadt vér és a hullafoltok felémlő látomáselemei? Nem véletlenül gyakori a magyar költészetben „őszi” és „tarló” összekapcsolása, hol inkább látványt („A magyar őszi már ott bolyong a tarlón”, Juhász Gyula: *Még jönni fog*), hol inkább belső lelkiállapotot sugallva („Pusztá a szívem, mint kopár őszi tarló”, Arany János: *Toldi*): önmagában a tarló olykor még tágan sem utal évszakra, például a *Tengeri-hántásban* nincs őszi hangulata annak, hogy Dalos Eszti „puha lábán nem teve kárt a talló”, hiszen itt a „talló” nem egyszeri (akár fiktív) eseményhez kötött jelenik meg, s nemigen kerülhetett egyidejű szerzői élményből a versbe, hiszen e sor már a ballada első töredékes változatában felbukkant, majd pedig teljes szövegének elkészültéig (vagyis az 1850-es évektől a 70-esekig) minden évszak sokszor lepergett. Elfogadva Tverdota bizonyítását, miszerint József Attila minden jel szerint egy kórházi szobában kezdte írni versét, amelynek tarló–alkony–nyúl motívumhármasa a ritmusképlettel együtt már első vázlattöredékében szerepelt, fölvetődik a kérdés: ha a tarlón átfutó nyulat nem e szoba ablakából látta, hanem csak képzeletben (amit nem zárhatunk ki), vagy korábról őrizve emlékezetében (ami szintén megeshetett), és a pirosuló szín csak az alkony képzettársítása, mégpedig szinte bármely évszakú alkonyé, akkor mennyi a gyakorlati meggyőző ereje, ebben a konkrét esetben, a tarló évszakosításának? Aligha több, mint annak, hogy Vörösmarty *Előszóját* egy régebbi filológus, nyilvánvalóan a „Most tél van és csend és hó és halál”, valamint a „Majd eljön a’ hajfodrász, a’ tavasz” soroktól felbuzdulva így datálta a kritikai kiadásban: „Az 1845-ben írt *Három rege* 1851 közepe táján jelent meg – az *Előszó* így minden valószínűség szerint 1850–51 telén, vagy – figyelembe véve az utolsó sorok utalásait –

¹³² William Wordsworth W. R. Hamiltonhoz, 1829. december 23. = *Letters of William and Dorothy Wordsworth: The Later Years*, ed. Ernest DE SELINCOURT, Oxford, 1939, I, 436–437.

¹³³ KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája: Genetikai közelítés Babits költészetéhez*, Bp., Argumentum, 1998, 88, 93.

már tavaszra is figyelmeztető télutóján keletkezhetett.”¹³⁴ (Szerencsénk, hogy a fodrázok nem csak tél végén szoktak házhoz jönni, mert az érvelés talán még arra is utalna!)

Szempontunkból érdekesebb kérdés azonban, hogy ha egy mai filológus csak egy önmagában is megálló levezetése *végeztével*, egy különben szinte mindvégig külső adatokkal dolgozó bizonyítás *után*, azaz mintegy ráadásként utal a „tarló” évszakhoz köthető jelentésére, tehát datálásának helyessége nem ezen (ezen már nem) múlik, sőt voltaképp további megerősítésre semmi szüksége nincs, akkor vajon miért *érezte* szükségét a vers egy motívumára is utalni? Rossz a lelkiismeretünk, ha a mű szövegét hűtlenül elhagyva külső adatokkal dolgozunk? Vagy titkon úgy érezzük, hogy a műre (netán a hajdani strukturalista terminológia diszkrét bájával: *magára* a műre) hivatkozva mégiscsak erősebb, sőt hitelesebb érvehz jutunk? Alighanem inkább a példánkon jól megfigyelhető *túlbiztosítás* igyekezetében lappang a rejtély nyitja, ugyanis Tverdota levezetésén éppen azért tüköznék ki az időnként mindnyájunkra jellemző Gere-szindróma jelei, mert a valószínűséget ő is mielőbb és mindenáron szeretné átváltani bizonyosságra: miután megtudjuk, hogy a költemény „valószínűleg a látogatás [értsd: Németh Andor szanatóriumi látogatása] utáni napokban nyerte el végleges formáját”, a következő mondat már azzal kezdődik, hogy „Joggal állíthatjuk tehát” az ehhez igazodó őszi datálást, az utolsó mondat pedig azzal, hogy „Emellett szól” a pirosuló tarló motívuma is. Mindez még így sem éri el ugyan a kétségtelen igazságú állítás státusát, de érezhetően annak feltétlen érvényességére törekszik (ennyiben alig túlzás, hogy a „tarló” Tverdota számára „kétséget kizáróan bizonyítja”¹³⁵ datálása helyességét), s alighanem épp e törekvés lendülete sodorja a másfajta, végsőnek szánt, de voltaképpen a korábbiaknál gyöngébb érvet a már nélküle is bizonyítottnak kijelentett állításhoz. Mások datálásai általában ugyanígy többfajta, mondhatni kevert érvkészletből dolgoznak, s eközben sokszor csakugyan nem tartják tiszteletben a költői jelentés kétféle, (Kulcsár Szabó kifejezéseivel) „referencializáló”, illetve „grammatizáló” megközelítésének különbségét, és nem képesek az irodalmi nyelvhasználat „diszjunktivitásának” feltárására,¹³⁶ de tegyük hozzá a filológusok mentességére, vagy legalábbis enyhítő körülményként, hogy a datálás kényszerhelyzetében mindennek örülniük kell, amivel segíthetnek magukon. Egy-egy nehéz datálási feladat közben alighanem a legeltökéltebben retorikai módszerű irodalmár sem szorítkozhatna Lausberg retorikájára és a *Történeti-etimológiai szótár*ra segédeszközként, mégpedig éppen azért nem, mert egy-egy metafora tisztán poétikai vagy retorikai értelmezése eleve nem nyújthat egyértelmű referenciális megfeleltetést és ezáltal elég biztos alapot a keltezéshez; másfelől a mű elsődleges (egykori) életközegének kutatója sem engedhetné meg magának, hogy a retorikai elemzésre *is* támaszkodó datálásokat eleve kizárja. Meglehet, a grammatizáló, vagy a formalista akkor következetes, ha eleve tagadja a datálás feladatának szükségességét vagy akár értelmét, de akkor persze nem volna szabad műértelme-

¹³⁴ TÓTH Dezső jegyzete = VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények III. (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai, 1962, 556.

¹³⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „*Szétterült ütem hálója*”, 171.

¹³⁶ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „*Szétterült ütem hálója*”, 171.

zés közben a mű keletkezési idejére vagy körülményeire utalnia, sem a mű időrendi összefüggéseiről, netán fejlődéstörténetéről beszélnie.

Csak hogy régi és újabb művek sorsa egyaránt példázza, hogy értelmezés és datálás a gyakorlatban mennyire elválaszthatatlan egymástól, s kölcsönhatásuk milyen döntő mindkettőre nézvést. Szilágyi Márton mutatott rá nemrég, hogy Kölcsey *Mohács*ának datálása, címe és műfaji hovatartozása egyaránt különböző lehetőségek közt ingadozik, amelyek közül az irodalomtörténeti hagyomány egyet részesített előnyben, a rivális lehetőségnek többnyire még adatairól is megfelelkezve, s a költői fejlődéstörténet megalkotását a kitüntetett változathoz igazítva. Mivel az irodalomtörténeti pozitívizmus éppen az oksági magyarázat által remélt a természettudomány rangjára emelkedni, szempontunkból különösen fontos, hogy Szilágyi érvelése éppen az eddig elfogadott ok-okozati sorrendet vonta kétségbe: míg Lukácsy úgy látta, hogy az 1826-os keletkezésűnek tekintett *Mohács* előre vetítette Széchenyi és Vörösmarty évekkel későbbi műveinek egyes motívumait, Szilágyi szerint logikusabb és helyesebb arra gondolni, hogy Kölcsey már ismerte e műveket, amikor a sajtóját írta. Lukácsy mindenekelőtt a hitel fontosságának korai felismerését ünnepli Kölcseyenél: „Olyan szót mond ki itt Kölcsey, 1826-ban, mely később az egész reformkor vezérszava lesz! Hitel: ez Széchenyi könyvének címe 1830-ban [...]. Hitel: ennek hiánya lesz Kossuth témája 1841-ben [...]. Széchenyi és Kossuth vezérszavát azonban először Kölcsey mondja ki. S már ekkor, 1826-ban világosan látja, hogy a hitel hiánya az egész társadalom legfőbb baja [...].” Emellett Lukácsy a *Csongor és Tünde* motívumait is feltűnni látja Kölcsey szövegében: a nemes, a kalmárt, a katonát és a tudóst mint típusalakokat vizsgálva Kölcsey „voltaképpen a *Csongor és Tünde* három vándorát indítja el, akik Vörösmartynál is a társadalmi tevékenység (s az emberi lehetőségek) fő típusai: a Kalmár, a Tudós és a Fejedelem (akinek alakjában az egyaránt harcban foglaltos nemes és katona mintegy összevonódik).”¹³⁷ Szilágyit nem győzi meg a magyarázat, s egyszerűbbet ajánl helyette: „Szinte önkéntelenül adódik a halk és tiszteletteljes kérdés: nem lenne logikusabb fordítva gondolkodni? Azaz nem azt állítani, hogy Kölcsey egy látnok, hanem inkább azt feltételezni, hogy ismerte a Lukácsy által említett műveket... Széchenyi *Hitele* egyébként 1830. január 27-én jelent meg, a *Csongor és Tünde* pedig 1831-ben jött ki a nyomdából – ráadásul ez utóbbiról tudjuk, hogy Kölcsey nagyra becsülte, 1831. április 9-i, Bártfay Lászlóhoz írott levelében arról számol be, hogy már háromszor elolvasta. Ezek a dátumok (terminus post quemként) összehangolhatóak az első megjelenés időpontjával, amely 1834 vége [...]. Eszerint a mű 1831 és 1834 között keletkezhetett – ráadásul talán közelebb az utóbbi dátumhoz.”¹³⁸

Eszerint és keletkezhetett: a pontos fogalmazás bepillantást enged a datálás konstrukció-voltába, érvényességének egy gondolatmenet által (annyira-amennyire) szavatolt viszonylagosságába és feltételeességébe. Mert *arra* csakugyan nincs adatunk, hogy az írás nem keletkezhetett 1831 és 1834 közt, s ennél fogva az óvatos igealak joggal szerepel a

¹³⁷ LUKÁCSY Sándor, *Andalgás – küzdés – kudarc: Kölcsey pályaképe* = LUKÁCSY Sándor, *A hazudni büszke író*, Bp., Balassi, 1995, 103–104.

¹³⁸ SZILÁGYI Márton, *Mikor keletkezhetett Kölcsey Mohácsa?* = *Mezei Márta 75. születésnapjára*, Bp., Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2004, 65.

dolgozat címében is (*Mikor keletkezhetett Kölcsey Mohácsa?*), de tegyük hozzá: olyan adatunk sincs, amely miatt *csak* ezekben az években keletkezhetett, szükségképp és kizárólag, s nem például előbb. Hasonlóképpen, 1830. január 27-ét vagy 1831-et tekinthetjük terminus post quemnek, mert csakugyan „összehangolhatóak” (nem ellentétesek) az első megjelenés időpontjával, de azzal éppenséggel 1826 is összehangolható volna, hiszen Kölcsey műveinek első megjelenése nemegyszer csak hosszú évek után követte a kéziratokon található dátumot, s ha a Szemere Pál 1835-ös Aurórájában (már 1834 végén) megjelent mű esetében 1826-os keletkezést tételeznénk föl, a kettő közti idő még mindig nem haladta volna meg a Horatius tanácsolta kilenc évet. Kölcsey alkotói szokásainak ma talán legjobb ismerője, a versei kritikai kiadását sajtó alá rendező és a sok műfajú életmű összkiadását szerkesztő Szabó G. Zoltán úgy gondolja, hogy az ilyen elhúzóadások Kölcseynél többféle lélektani indítékra vezethetők vissza: „Kézenfekvő lenne [...] közismerten tartózkodó alkatával magyarázni azt az elgondolkozató körülményt, hogy a *Hymnus* szövegének 1823. jan. 22-i lejegyzése után semmiféle adatunk, nyomunk nincs arra vonatkozóan, hogy az 1829. évi megjelenésig bárki is láthatta, olvashatta volna. Kétségtelen, hogy Kölcsey nem tartozott a közlékeny, extrovertált alkotók közé, mégis a *Hymnus*, akár több más költeménye esetében (*Ideál, Küzdés, Rákos nymphájához, Rákos, Igazság* stb.) valószínűleg inkább (vagy legalábbis ugyanolyan mértékben) arról van szó, hogy a körülményesen alkotó, vázlatok, félsorok áthúzása, újrakezdése, átfogalmazása stb. kínjaival küzdő költő az elkészült művet is őrizte egy ideig, amíg valamiféle bizonyosság érzetével a világ elé nem bocsáthatta.”¹³⁹ Szilágyi okfejtése szerint Kölcsey szövegében „találunk néhány olyan utalást is, amely még inkább ellentmond az [...] 1826-os évszám keletkezési időpontot jelölő szerepének”;¹⁴⁰ ilyen utalás például az, hogy Kölcsey azon kesereg: a nemes pénzt nem kap, mert birtokán hitel nem fekszik, ami Szilágyi szerint nem Széchenyi *Hitel*ének gondolati megsejtésére, hanem annak olvasmányemlékére vall.

De ha az utóbbi valószínűbb is, vajon csakugyan *ellentmond-e* a megsejtés alternatív lehetőségének? Egyrészt, általánosságban: olykor a keltezés nem ismerve, pusztán motívumhasonlósági alapon, tehát a retorikai mezőről ki nem lépve, hatást tételeznénk föl, holott nem volt; sőt, irodalomtörténészként meglepően gyakran vagyunk tanúi megelégedéseknek olyankor is, amikor adataink biztonsággal kizárhatóvá teszik, hogy olvasmányemlékről lehetne szó. (Egyetlen példa saját kutatásaimból: a nagy költőnek igazán nem mondható ifjú Toldy, azaz még Schedel, Budai álnéven közölt *MDCCCXXIII* című verse látszólag részben Kölcsey *Hymnus*ának motívumaiból építkezik, de ha a kezdő poéta költői átvételeire gyanakodnánk, esetleg datáláshoz is próbálnánk ezt felhasználni, alaposan tévednénk: Toldy és Bajza levelezéséből tudjuk, hogy évekkel előbb írta, mintsem a *Hymnus*t olvashatta volna, és Kölcsey sem olvashatta Toldy versét a *Hymnus* papírra vetésekor, tehát hatásról a másik irányban sem lehet szó.) Másrészt, a konkrét eset-

¹³⁹ SZABÓ G. Zoltán, *Fontosabb adatok, események a Hymnus legitimációjának történetében = A XIX. század vonzásában: Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001, 197.

¹⁴⁰ SZILÁGYI Márton, *Mikor keletkezhetett Kölcsey Mohácsa?*, 64.

ben: ma már (főleg Csorba Sándor kutatásai alapján) tudjuk, hogy a családi birtokügyekkel és gazdasági problémákkal küszködő Kölcsey korántsem volt annyira végzetesen nem evilágra való, reménytelenül albatroszias költő, hogy a hitel hiányának kártékonyságára akár magától rá ne jöhetett volna. Kölcseynek tehát *nem* kellett okvetlenül látnoknak lennie (aminthogy Lukácsy ennyire kiélezve nem is állítja ezt) a megelőlegezéshez, és egyébként sem biztos, hogy a megelőlegezésnél valószínűbbnek látszó olvasmányhatás helyesebb megoldást ad, hiszen valószínű és valószínűsítő különbségét már legalább Arisztotelész óta fontosnak kell tartanunk,¹⁴¹ a magyar irodalomtudomány egyik nagy úttörője, Arany János pedig máig megszívlelendő példákkal szemléltette, hogy történelmi vagy irodalomtörténelmi forráskritika közben a valószínűt ugyanúgy hiba valószínűsítőnek tekinteni, mint a valószínűtlent valótlannak.¹⁴² Vagyis az új datálási javaslat érvelése, bár mennyire logikus, semmi olyasmit nem tartalmaz, ami a *Mohács* 1826-os keletkezését kizárná, vagy akár annak ellentmondana, s bár arról (engem) csakugyan meggyőz, hogy az 1831 és 1834 közti datálás *valószínűbb*, mint az eddig hagyományozódott keltezés, nem feledhetjük, hogy csak a valószínűség fokozataival van dolgunk, egyelőre tehát ebben a kérdésben hiába vágyunk bizonyosságra. S a pozitívista bizonyosságvágy tünetét itt abban látjuk, hogy ilyenkor mintha nehezünkre esne mindkét valószínű adattal számolni továbbra is, holott valószínűségüknek csak a foka különböző, ezért nincs meggyőző okunk vagylagos választási kényszerben gondolkodni, s a valószínűbb adat kedvéért nem volna szabad kizárnunk a kevésbé valószínűt. Csak egy biztos adat tudná kizárni valószínű riválisait, a szintén csak valószínű nem; ugyanígy egyetlen (mégoly valószínű) feltevés sem elegendő egy másik feltevés teljes kizárására, hiszen a *lehet, hogy igen* formula eleve magában hordja a *lehet, hogy nem* eshetőségét.

Harmadik datálási példánk, Szegedy-Maszák Mihály és Réz Pál vitája önkéntelenül megvilágíthatja, hogyan nyúl ugyanahhoz a filológiai feladathoz két teljesen különböző neveltetésű irodalmár, s hogy gyökeresen eltérő módszereik ellenére milyen érdekes hasonlóságokra bukkanunk érvelésük előfeltevéseiben. Szegedy-Maszák esete egyúttal azt is szemléltetheti, hogy egy szöveg megjelenésének idejét nem ismerve még szerzője életművének kiváló ismerője is milyen bajosan, filológiai támaszra szorulva s a szó mindkét értelmében gyámoltalanul próbálhat a megírás idejére, illetve más korabeli szövegekkel való kapcsolatra következtetni, s hogy ilyenkor a datálás és értelmezés közös labirintusában felvillanó valószínűség mérlegelése milyen nehéz feladat. Szegedy-Maszák, aki 1992-ben épp egy datálási okfejtésen szemléltette több magyar kritikai kiadás avultságát („Bízhatunk-e olyan időrendben, mely abból indul ki, ha a Ság hegye szerepel, a vers ott készült, ahonnan a költő láthatta azt?”¹⁴³), nemrég *Az újraolvasás kényszere: Esti Kornél* című tanulmányában elpanaszolta, hogy Kosztolányi egyik prózai művét nincs módja adatszerűen datálni, s leírta egy szöveghasonlóságokon alapuló feltételezé-

¹⁴¹ Vö. ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. SARKADY János, Bp., Magyar Helikon, 1974, 43, 65; illetve 23, 32, 34, 62.

¹⁴² ARANY János, *Naiv eposzunk* = ARANY János *Összes művei*, X, *Prózai művek*, s. a. r. KERESZTURY Mária, I, Bp., Akadémiai, 1962, 270, 272–273.

¹⁴³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalomértés korszerűsége*, 76.

sét: „A Kosztolányi Dezső *Összegyűjtött Munkái* sorozatban, Révai Kiadásként megjelent *Próza* című kötetben található egy húsz sornál alig hosszabb szöveg, melynek élén ez a szó áll: Mélység. Tekintettel arra, hogy e kiadvány nem ad tájékoztatást arról, ki rendezte sajtó alá, s a hírlapi cikkeknek Réz Pál gondozásában megjelent sorozatában nem találtam e szöveget, nem tudom megállapítani, melyik évből származik. Mivel több helyen emlékeztet az *Esti Kornél énekére*, elképzelhető, hogy akár közvetlenül a vers megírása előtt vetette a papírra a szerzője, s még annak a lehetőségét sem lehet teljesen kizárni, hogy a Babits bírálata adott legkorábbi választ kell sejteni” benne.¹⁴⁴ Erre válaszolt Réz Pál *A filológia bújócskái* címmel, előbb helyreigazítva egy nyilvánvaló tévedést – „Szegedy-Maszák Mihály azt írja, hogy Kosztolányi Dezső hírlapi cikkeinek »Réz Pál gondozásában megjelent sorozatában« nem találta a *Mélység* című cikket. Úgy látszik, elkerülte figyelmét, hogy e sorozat *Sötét bújócaska* című kötetében (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974), a 12–13. oldalon olvasható a cikk” –, majd rátérve datálás és értelmezés összefüggő problémáira: „A *Sötét bújócskában* természetesen megadtam a cikk megjelenésének helyét és idejét: Pesti Hírlap, 1933. január 15. A dátum cáfolja Szegedy-Maszák feltételezését: Kosztolányi glosszája korábbi, mint Babits két *Esti Kornél*-bíráta (Nyugat, 1933. június 16., július 1–16.), így alaptalan »a Babits bírálata adott legkorábbi választ« sejteni benne. (Egyébként a mélység–felszín Kosztolányi értelmezte ellentétpárja, mint a filológusok rég kimutatták, már a 10-es években felbukkan írásai-ban.) Annál inkább tekinthetjük a *Mélységet* az *Esti Kornél éneke* (Pesti Napló, 1933. június 25.) gondolati előfutamának.”¹⁴⁵

Nem lévén szakterületem a Kosztolányi-filológia, illetékesebbekre hagyom annak elbírálását, hogy e vitában kinek mennyiben van igaza, s inkább csak az érvelések logikájának feltárására szorítkozom. A vitázó felek legelemibb módszertani előfeltevése kettőjük minden elméleti különbsége ellenére közösnek látszik: aszerint, hogy (a keltezésről és/vagy motivikus egyezésektől függően) lehet vagy nem lehet egy szöveget egy másikra adott válasznak tekinteni, más és más szövegekkel összefüggésben értelmezhetjük, ami persze az értelmezés gondolati hangsúlyait is más- és máshová teszi, tehát végső soron az értelmezés nem vagy legalábbis nem mindig függetleníthető a datálástól. Mindkettejük okfejtésében megtaláljuk a Kulcsár Szabó említette „referencializáció” és „grammatizálás” eljárását egyaránt: érvelésében Réz igénybe vesz, Szegedy-Maszák (ami itt ugyanaz) igénybe szeretne venni megjelenési időpontokat és keletkezéstörténeti időrendet, mindketten megpróbálják a szöveget egy vagy két másikkal (valamiféle okozatként, illetve előzményként) kapcsolatba hozni, s mindketten támaszkodnak (más- és másképpen, de ez itt mindegy) motivikus hasonlóságokra. Valószínűleg Réz is aláírná, ami Szegedy-Maszák érveléséből kiviláglík: elsősorban külső adatokból kiindulva tanácsos megállapítani, mikor keletkezett egy szöveg, és csak ezek híján, másodsorban érdemes megpróbálnunk poétikai jellemzőiből kikövetkeztetni. Mindketten elfogadják, hogy egy irodalmi szöveget lehet egy másik irodalmi (vagy kritikai) szövegre adott válasznak tekinteni, s

¹⁴⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere: Esti Kornél*, Alföld, 53 (2002)/11, 91.

¹⁴⁵ RÉZ Pál, *A filológia bújócskái*, Élet és Irodalom, 46 (2002)/47 (november 22.), 13.

mindketten figyelemre méltónak tartják egy szöveggel kapcsolatban, hogy mi (vagy mi nem) a rá adott *legkorábbi* válasz. Ehhez járul, de ezen a közös módszertani kettősségen *belül* jelenik meg Réz zárójeles figyelmeztetése, miszerint a *mélyiség-felszín* motívumelentétet nem lehet a Babits-kritikára adott válasz jelének tekinteni, mert Kosztolányinál ennek használata jóval korábbra visszanyúlik. A vitából kihámozható racionálé szerint tehát bármely *A* szöveget legalább három feltétel együttes kielégítésével lehet valamilyen fokú valószínűséggel bármely *B* szövegre adott válasznak tekinteni: (1) ha *A* később keletkezett, mint *B*, (2) ha *A* tartalmazza *B* sajátos motívumát, és (3) ha *A* szerzőjénél ez a motívum korábban nem szokott felbukkanni. További, alighanem alkotás-lélektani előfeltevésre vall, hogy amikor Szegedy-Maszák szembeötlő hasonlóságokat talált a *Mélység*, illetve az *Esti Kornél éneke* között, s az előbbi megjelenési idejének adatát még nem találta, a szöveghasonlóságok alapján máris csak azt tartotta *elképzelhetőnek*, hogy Kosztolányi a prózai szöveget a vers megírása előtt (mégpedig „akár közvetlenül” előtte) vetette papírra, azaz hogy fordítva nem történhetett; e sorrendet aztán Réz is igazolja azzal, hogy e prózát a vers „gondolati előfutának” nevezi, de persze ő már annak tudatában beszél, hogy a vers hónapokkal később jelent meg, mint a próza, ami csakugyan valószínűsíti e sorrendet, ha nem is a közvetlen egymásutánt. (Ilyen valószínűsítésekben talán egybevágó irodalomtörténeti tapasztalataik is közrejátszhatnak: mindketten bőven emlékezhetnek olyan esetekre, amikor egy szerzőnek volt már prózai vezérfonala a versíráshoz, mint Csokonainak a végül töredékben maradt Árpád-eposzhoz vagy Arany Jánosnak a *Széchenyi emlékezete* című ódához, de arra kevésbé akad példa, hogy az elkészült költemény tartalmát szerzője utólag prózában is összefoglalta magának vagy netán verses vázlatot készített leendő prózai művéhez.)

Mindezekben, vagyis a racionáléban és előfeltevéseiben, sőt mindkét vitázó fél egész észjárásában fölfedezhetők pozitívista örökségünk már szinte észrevétlenül tovább élő mozzanatai, hasonló gondolatformákat, szinte közös nyelvet alkotva, s ezáltal valamenynyire még ma is meghatározva mindazt, amit datálás közben helyesnek, logikusnak, mármár természetesnek érzünk. Mivel nincs még kidolgozva a modern irodalomelméleti iskolák elveinek megfelelő datálási eljárás, ha rákényszerülünk, egymáshoz (és meghaladottnak vélt elődeinkhez) jóval hasonlóbban fogunk dolgozni, mintsem irányzati különbségeink alapján hittük volna. Szintén leszűrhetjük, hogy ha a különféle elméleti irányzatok képviselőinek ennyiféle adatra van szükségük a legelemibb filológiai tájékozódáshoz, és ha még egy Szegedy-Maszák is részben azért nem tudja megállapítani a *Mélység* keltezését, mert a Révai-kiadás nem tünteti fel, ki rendezte sajtó alá, akkor *mindannyian* segítségre szorulunk, és kellő alázattal láthatunk csak munkánkhoz. Aki datálási problémákhoz fölényesen nyúl, az még nem tudja, mi vár rá; aki már tudja, szerény.

Ceterum censeo: betegség(tudat) ellen a magyar elméleti hagyomány gyógyszer

Végezetül: ugyanúgy túlzás a kóros elméletietlenség diagnózisát a hazai irodalomtörténet-írás egész múltjára vagy akár csak utóbbi két évszázadára vonatkoztatni, ahogy

legalábbis nem szerencsés egy hiánylistával jellemezni, mint azt másutt olvashattuk: „Hiányzott belőle a mélyebb filozófiai kultúra, hiányzott belőle a következetes fogalomhasználatra való törekvés, hiányzott belőle a történeti és esztétikai dimenziók tudatos alkalmazása. [...] a magyar irodalomtörténetírás és kritika fő hagyományvonalában számos hibát és fogyatékoságot lehetett találni s nem lett belőle olyan formátumú stúdium, mint a nagy nyugat-európai országokban. Hiányzott mögüle az igazán alkotó és eredeti történettudomány és filozófia, s olyan nevezetes megalapozói sem voltak, mint egy Gervinus, De Sanctis, Taine, Scherer, Saintsbury.”¹⁴⁶ Elvben sok haszna lehet egy szakma történeti önkritikájának, de helyzetünkben tévesnek és méltánytalanoknak tartom, sőt hogy a betegségmetaforánál maradjunk: a beteges kisebbségi érzet öröklődő kórtünetének gondolom az efféle végtelen öneértékelő tudománytörténeti összehasonlításokat, melyek túlságosan nagyléptékű állításait a magyar (és külföldi) irodalomtörténet-írás múltjának részletesebb megismerésével (hál’ istennek) könnyen cáfolhatjuk. E múlt alaposabb megismerésétől nem tarthat vissza bennünket, hogy saját mondanivalóinknak talán túlságosan is fejlett előzményei kerülhetnek felszínre, veszélyeztetve tételeink újdonságát, elorozván netán sóvárgott korszakalkotó szerepünket. Épp ellenkezőleg, a múlttal folytatott párbeszédben fejlődik igazán, amit mondani tudunk.

Számomra e mostani *Mi, filológusok* vita egyik-másik elszólása jelzi, hogy az elsőség gondja gyakran fölös terhet ró ránk, miközben egyes kezdeményezések fontosságát hajszálnyival sem kisebbiti, hogy alap gondolataival nem itt találkozunk először. Amikor Takáts, mint viszontválasza végén némi mélabúval írja, *attól tart*, hogy Szilasisal folytatott vitájuk legfőljebb (?) hazai szempontból nézve jelentős, ám nemzetközi távlatból nézve már „ismétlésnek tűnik”, nevezetesen Montrose és J. Hillis Miller másfél évtizeddel ezelőtti nézeteltérése köszön vissza benne,¹⁴⁷ akkor hozzátehetném, hogy mostani eszmecserejük néhány részlete több más külföldi és hazai előzményre is hasonlít, de éppen ezekkel összehasonlítva derül ki legsajátosabb, helyenként azokon messze túlmutató hozama. Élesebben látnánk például a múltbeli esemény elszigetelésének (a rákövetkezőktől való elvágásának) Takáts megfogalmazta programját, mégpedig úgy is, mint *mai* hermeneutikai problémát, ha többek közt épp a *Mi, filológusok* vita forrására, a fiatal Wilamowitz-Moellendorff és Nietzsche egykori összecsapására emlékezve gondolnánk újra, amelyben a filológus többek közt azt vetette a filozófus szemére, hogy ízig-vérig modern fejleményekkel kapcsolatban, nem pedig önmagában vizsgálja az ókort, és hozzávonnék évtizedekkel későbből visszatekintő nyilatkozataikat, melyek egyaránt érintették a kompetencia és a relevancia ma újra (máshogyan) fölvetődő kérdéseit: az idős Wilamowitz szerint ő nem értett a Nietzschét ebben a vonatkozásban érdeklő modern zenéhez, Nietzsche pedig időközben megbánta, ugyanis már végzetesen hibásnak ítélte, hogy a görögség nagy problémájának taglalásába egykor belekeverte az őt foglalkoztató modern dolgokat, a német zene és nemzeti lényeg újabb témáit, s ezáltal tönkretette

¹⁴⁶ KENYERES Zoltán, *A befejezetlen múlt – Irodalomtörténet-írásunk néhány kérdéséről – II*, It, 1993/3, 460; KENYERES Zoltán, *Irodalom, történet, írás*, Bp., Anonymus, 1995, 110–111.

¹⁴⁷ TAKÁTS József, *Válasz Szilasi László „Nem ma” című írására*, 758.

mindazt, amiről eredetileg beszélni akart.¹⁴⁸ Példa hazai előzményre: ahogy Szilasi megfogalmazza és védi az önelvű irodalomtudomány programját, annak újszerű jegyei akkor körvonalazódnának legtanulságosabban, ha összehasonlítanánk azzal, ahogy annak idején Horváth János fogalmazta meg és védte a maga hasonló (de persze korántsem ugyanilyen) álláspontját a *Magyar irodalomismeret* korai alapvetésétől kezdve egészen *A reformáció jegyében* lektoraival folytatott vitáig, amelyben elhárítja a gazdaságtörténeti összefüggések taglalásának követelményét.¹⁴⁹ Horváth az önelvű és leginkább poétikai lényegű irodalomtudomány híveként úgy volt szövegközpontú, hogy figyelt a szöveg megteremtőjére és befogodójára is, mert az irodalom lényegét mint „alapviszonyt” határozta meg („írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”), vagyis az irodalmat sajátos fajtájú nyelvi közvetítésnek, mondhatni írók és olvasók sajátosan irodalmi kommunikációjának tekintette, egyszersmind éles szemmel vette észre, sőt mesterialien jellemezte az irodalomfogalmak történeti változásait;¹⁵⁰ mindezzel szerintem őse lehet annak a megközelítésmódnak, amelyet az utóbbi években Kecskeméti Gábor nyomán történeti kommunikációelméletnek kezdünk nevezni.¹⁵¹

Érteni vélem, sőt rokonszenvesnek, de némileg túlzottnak érzem Bene Sándor aggodalmát, amikor *Szövegaktus* című programtanulmányában azt latolgatja, vajon mennyiben úttörő, amit fölvet: „Nem én volnék az első, aki a beszédaktus diskurzus-aktussá fejlesztésén töri a fejét: a kilencvenes években ez az irányzat a pragmatikai nyelvészeti kutatások egyik legizgalmasabb ágává vált, mely [...] új eredményeket hozott. Arra már kevesebb kísérlet történt, hogy az irodalmi kommunikáció speciális területein is alkalmazzák (a »szövegaktus« elnevezéssel a magam részéről még nem találkoztam sehol – bár ez lehet, hogy csak a hiányos tájékozódásom eredménye).”¹⁵² De hát ennek a (szerzője saját minősítését idézve) „vázlatos vagy kiáltványszerű”,¹⁵³ jóllehet nyomtatásban 75 nagy oldalnyi programtanulmánynak a megfontolásra okvetlenül érdemes javaslatából mit sem von le, hogy (például) Angela Esterhammer 1994-ben megjelent *Creating States: Studies in the Performative Language of John Milton and William Blake* című könyve már egyszerre tett kísérletet a „Speech Acts in the Text” és a „Text as Speech Act” elemzésére, vagy hogy maga a „szövegaktus” kifejezés alighanem már csak (leg-

¹⁴⁸ Vö. Ulrich von WILAMOWITZ-MOELLENORFF, *Erinnerungen 1848–1914*, Leipzig, Verlag von K. F. Koehler, 1928, 129; Friedrich NIETZSCHE, *Versuch einer Selbstkritik* = Friedrich NIETZSCHE, *Werke in drei Bänden*, I, 16–17. Vö. SZILÁGYI János György, „Mi, filológusok”, *Antik Tanulmányok*, XXXI, 1984/2, 171–172.

¹⁴⁹ HORVÁTH János válasza a lektori jelentésekre, 1952. október 16-án; részleteit közli KOROMPAY H. János, *Az irodalomtörténeti függetlenség dokumentumai Horváth János hagyatékában = Míves semmiségek / Elaborate trifles: Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára / Studies for Kálmán G. Ruttkay on His 80th Birthday*, eds. Gábor ITTÉZS, András KISÉRY, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2002, 402–403.

¹⁵⁰ HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret: A rendszerezés alapelvei* = HORVÁTH János, *Tanulmányok*, 15, 18; 7–12.

¹⁵¹ Ennek legutóbbi megfogalmazását lásd KECSKEMÉTI Gábor, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók)*, ItK, 2003/6, 703–728.

¹⁵² BENE Sándor, *Szövegaktus*, 645.

¹⁵³ BENE Sándor, *Szövegaktus*, 700.

följebb akaratlan) tükörfordítás lehet, ugyanis mint „textual act”, illetve (a „Sprechhandlung” mintájára képzett) „Texthandlung” az utóbbi években sűrűn előfordult angol, illetve német nyelven írt munkákban, amelyek olykor egy-egy szöveg típusát, illetve műfaját éppen ennek alapján próbálták meghatározni,¹⁵⁴ vagy hogy amit Bene a deklaratív fajtájú szövegaktusról ír, arról eszünkbe juthat, amit egy cikkben a *Declaration of Independence*-re utalva a Columbia Egyetem weblapján írtak nemrég: az Egyesült Államok mint nemzet egy szövegaktusnak köszönheti létét, ami aztán módot adott irodalma megteremtésére.¹⁵⁵ Gyanítom egyébként, hogy kevésbé beharangozott elméleti igényrel, s a kezdeményezés becsvágya nélkül, de itthon is történtek kísérletek e módszer használatára, sőt egyes szembeötlőbben performatív nyelvű művek régóta ebbe az irányba vezették elemzőiket.

Vitathatatlan persze, hogy akadnak olykor nagy kezdeményezők, mint például a nyelvfilozófiában épp Austin volt, de újat hozni még ők is csak részben tudtak, s megfigyelhető, hogy nem erre törekedtek mindenáron, elsőségük kérdése alig foglalkoztatta őket, műveiket nemegyszer *posztumusz* kiadásból ismerjük, s annak idején egy párbeszéd részeként, korabeli vagy korábbi (azóta elfelejtett) művekre válaszul jöttek létre. Irodalomtörténeti nagyság és újítás egyébként is ritkán esik egybe: a lenyűgöző teljesítményű Horváth János eredetiségét nem csorbítja, hogy egyik legfontosabb kulcsfogalmát, a *nemzeti klasszicizmust* kész terminusként főként Toldytól és részben Erdélyitől vette át, úgyhogy annak már jelentésén sem kellett nagyon sokat alakítania, másfelől azonban az irodalmi nyelv megújításának határaitól Ignotusszal folytatott polémiaja, mely napjainkban nem egészen alaptalanul kapta meg a „süketek párbeszéde” címkét,¹⁵⁶ szerintem jóval magasabb színvonalú lehetett volna, ha az irodalomtörténésznek, aki máskor bevallottan *örült*, ha kiváló magyar elődöket idézhetett,¹⁵⁷ eszébe jut szembesíteni nézeteit legalább Kazinczy és Arany idevágó gondolataival, amelyek koruk vitáitól serkentve elméletileg fejlettebbé váltak, és még mai szempontból nézve is jóval korszerűbbek, mint amilyenné a segítségük nélkül akár Horváth, akár Ignotus álláspontja lenni tudott. A próbálkozásainkhoz hasonló régebbi kísérletek, ha fölismerjük őket, inkább továbbjutni segítenek, mintsem erőfeszítéseinket kisebbitenék vagy éppen fölöslegessé tennék; az elsőség általában úgyszólván kétséges érdeménél többet számít a továbbgondolás elődeink által teremtett lehetősége, ellenben ha mindent előlről szeretnénk kezdeni, bajosan jutnánk túl a kezdetlegességen. Tudománytörténeti emlékezetünk kihagyása visszavet, meghiúsítva, hogy a legjobbat hozzuk létre, ami tőlünk telik; ezzel szemben a hagyományismeret még arra is képessé tehet, hogy felülmúljuk önmagunkat, amire mindannyiunknak szüksége van, hiszen bármit képzelünk magunkról, enélkül kicsik vagyunk, s fel kell nőnünk feladatunkhoz. „A hagyománnyal azért érdemes törődnünk, hogy alkalomadtán ne csupán az

¹⁵⁴ Listájuk felsorolhatatlanul hosszú volna; internetes kereséssel percek alatt seregnyi előfordulást találhatunk.

¹⁵⁵ *Declaring Independence*, www.columbia.edu/~Lmg21/bc3179/reading_notes/Independence.html.

¹⁵⁶ Vö. ANGYALOSI Gergely, *Egy hamvába holt vita*, It, 2004/1, 99–113.

¹⁵⁷ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 53.

élőktől tudjuk megkérdezni: mi a teendő.”¹⁵⁸ Szilasi e tételét megszívlelendőnek érzem, hiszen (sakkhasonlatához visszatérve) mindig érdemes tudni, mit lépett hasonló helyzetben egy-egy korábbi nagymester, sőt jelképérvényű, hogy ezek utólag sokszorosan végelemzett gyűjteményének tanulságait hívják a sakkban elméletnek. Tegyük hozzá persze, hogy a remélt válasz, holtaktól vagy élőktől, már csak azért sem válthatja ki önálló gondolkodásunkat, mert teendőnk legfőljebb hasonló, valamennyire azonban mindig más, mint elődeinké és kortársainké lehetett. Ahogy Kazinczy, a méltatlanul lebecsült magyar irodalomelméleti hagyomány egyik (mai céljainkra nagyrészt még kiaknázatlan tudású) úttörője írta halála előtt néhány hónappal: „Jó tudni mit tanítanak a theoreticusok, de az ő leczkójik mellett elmélkedni is kellene.”¹⁵⁹

¹⁵⁸ SZILASI László, „*Nem ma*”, 750.

¹⁵⁹ Kazinczy Ferenc Guzmics Izidorhoz, 1831. március 11. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, XXI, 482.